

MÖVZU № 1. “Məntiq və tənqidi təfəkkür” fənninin məqsədi və vəzifələri

PLAN:

Məntiq və onun predmeti.
Məntiqin məqsədi və sahələri.
Dialektik məntiq.
Formal məntiq.
Fənnin əsas vəzifəsi.
Riyazi məntiq.
Məntiqin predmeti.
Məntiq fənninin tədrisi tarixi.
“Məntiq və tənqidi təfəkkür” fənninin əhəmiyyəti.
Fənnin vacibliyi.

Məntiq maraqlı, çətin, qədim və zəngin tarixi olan dünyəvi elmlərdəndir, bəşəriyyətin mənəvi həyatının mürəkkəb, çoxcəhətli fenomenidir. Bir çox alimlər məntiqi «fikirlərin praktik silahı» adlandırırdılar. Bəzi mütəfəkkirlər məntiqi **«fikirləşmək və mühakimə yürütmək sənəti»** hesab edirlər. Bir qrup filosoflar isə məntiqə fikir fəaliyyətinin qaydalarının, sərəncam və normalarının məcmusu və külliyyətinin «nizəmləyicisi» kimi yanaşırdı. İngilis alimi **V.Zegetin fikrincə, məntiq əqlin «tibbisidir»,** başqa sözlə desək, düşüncənin yaxşılaşdırılması vasitəsidir.

Məntiq elmi latınca – logos sözündən götürülmüşdür ki, onun hərfi mənası, söz, zəka, fikir, qanunauyğunluq, nitq, əql deməkdir. Lakin, bu sözlər məntiq termininin elmi mənasını aşkara çıxarmır. Çağdaş dövrümüzdə «məntiq» termini aşağıdakı mənalarda işlədilirdi:

a) obyektiv gerçəklikdəki hadisə və proseslərin qarşılıqlı zəruri qanunauyğunluqlarını;

b) bu əlaqələrdə və fikirlərin inkişafındakı qanunauyğunluqları; təfəkkürün məntiqinə aid müəyyən biliklər sistemini;

c) insan fəaliyyətinin ardıcılığını bildirən bəşəri qaydaların məcmusunu ifadə edir.

Təfəkkürü öyrənən elmlərdən biri fəlsəfədir. Onun əsas problemi şüurun, təfəkkürün varlığına münasibətidir. Fəlsəfənin əsas bölmələrindən biri idrak nəzəriyyəsidir, burada idrak prosesinin dialektikası, onun pillələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, bütövlükdə təfəkkür prosesi tədqiq olunur, fundamental fəlsəfi məsələlər həll edilir, təfəkkürün obyektiv aləmə münasibəti araşdırılır və belə bir suala cavab verilir ki, insan əldə etdiyi biliklərin köməkliyi ilə real gerçəkliyin adekvat mənzərəsini verə bilər.

Psixologiya elmi insanın emosiyaları, hissləri, iradəsilə yanaşı, təfəkkürü psixi proses kimi öyrənir, insanın praktik və elmi fəaliyyətində psixi proseslə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarır, fikir fəaliyyətinin sövqedicisi məqamlarını təhlil edir, uşaqlarda, yaşlı və psixi cəhətdən normal adamlarda, həmçinin psixikası pozulmuş şəxslərdə təfəkkürün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Psixologiya təfəkkürü təbii proses kimi nəzərdən keçirir, müxtəlif kateqoriyadan olan adamlarda təfəkkürün tiplərini tədqiq edir və təfəkkürün ayrı-ayrı adamların psixi vəziyyətindən, maraq və yaddaşlarından asılılığını öyrənir.

Kibernetika elmi canlı orqanizmlərdə, texniki qurğularda və təfəkkürdə, ilk növbədə onun idarə ediləcək fəaliyyəti ilə təmasda olan idarəetmə funksiyalarının, onların qarşılıqlı təsirinin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır.

Dilçilikdə dil və təfəkkürün vəhdəti, fərqli cəhətləri və bunların qarşılıqlı təsiri nəzərdən keçirilir. Dilçilik dil obyektlərinin (söz, cümlə və s.), dilin vasitələrinin köməkliyi ilə fikirlərin ifadə üsullarını üzə çıxarır.

Məntiq elmi bir elm kimi bizim eradan əvvəl IV əsrdə qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Onun banisi yunan fəlsəfəsinin «Hegeli» adlandırılan Aristotel (bizim eradan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşamışdır) olmuşdur. **Aristotel «Kateqoriyalar», «Şərhlər haqqında», «Analitika» (1-ci və 2-ci kitablar), «Topika», «Sofistik təkzibləri haqqında» və digər əsərlərində öz sələflərinin tədqiqatlarını sistemləşdirmiş, təfəkkürün formalarını və üç qanununu (eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunları) elmə daxil etməklə, məntiqi daha da inkişaf etdirmişdir.** Fundamental (əsaslı) məntiqi sistem yaratmış Aristotelin vaxtında artıq bu elm məntiqi biliklər sahəsini əhatə edən ilk formalaşan müstəqil elmlərdən birinə çevrilmişdir.

Məntiqə adətən düzgün mühakimənin forma və qanunları haqqında elm kimi də tərif verirlər. Bəzən bu elmi **formal məntiq** də adlandırırlar. «Formal» terminini bir çox məntiqçilər arabir məzmunuz, formalizm mənasında şərh edirlər ki, bu da elmi baxımdan yanlış fikirdir, məntiqlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələ ondadır ki, bu elm təfəkkürün formalarını (strukturunu) dərindən öyrəndiyinə və aşkara çıxardığına görə belə adlanır. Faktır ki, bu formaların hər birinin (**anlayışın, hökmün, əqli nəticənin**) məntiqi məzmunu vardır və onların bir çox idraki proseslərin dərkində mühüm rolunu inkar etmək olmaz. Aristotelin əsərlərinin təhlilindən də aşkar olur ki, onun tədqiq etdiyi məntiqi problemlər dairəsi daha genişdir.

Məntiq həqiqətə apan düzgün təfəkkürün formaları, qanunları və bu formalar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar və qaydalar haqqında elmdir.

Beləliklə, məntiqin predmeti təfəkkürün tarixən yaranmış forma və üsullarıdır ki, idrakın nəticələrinin həqiqiliyi də bunlardan asılıdır.

Sual 2. Məntiq elminin tarixi

Məntiq qədim və zəngin tarixi olan elmlərdəndir, onun yaranması bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə üzvi vəhdət təşkil edir. İ.Kant deyirdi ki, iki min il ərzində Aristotelin vaxtından indiyə qədər məntiq bir addım da qabağa getməmişdir. Rus alimi E.Bobrov belə bir fikir irəli sürürdü ki, o dövrdən diqqəti cəlb edən ancaq Aristotelin məntiqi sistemi yaranmışdır ki, bu da artıq köhnəlmişdir, onu əvəz edəcək heç bir şey yoxdur və gələcəkdə yeni məntiqi yaratmaq qarşımızda bir problem kimi durur.

Dünya məntiq elmi akademik **A.Makovelskinin qeyd etdiyi kimi, xüsusiləşmiş və öz aralarında əlaqəsi olmayan iki istiqamətdə inkişaf etmişdir.** Bunlardan biri öz mənbəyini qədim yunan məntiqindən (xüsusilə Aristotel məntiqindən) götürmüşdür və bunun əsasında Qədim Romada, Bizansda, Zanafqaziyada, ərəbdilli Yaxın Şərq ölkələrində, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrində məntiqi təlimlər inkişaf etmişdir. Digər istiqamət öz mənbəyini qədim hind məntiqindən götürmüş, bunun əsasında Çində, İndoneziyada, Yaponiyada, Tibetdə, Koreyada və digər yerlərdə məntiq elmi inkişaf etmişdir.

Tarix sübut edir ki, məntiq müstəqil bir elm kimi 2,5 min il bundan əvvəl Qədim Hindistanda, Çində, sonralar isə Qədim Yunanıstan və Romada geniş inkişaf etmişdir. **Qədim Hindistanda məntiqin inkişafının ilkin mərhələsində əsas diqqət əqli nəticəyə verilir, bəzən də onu sübutla eyniləşdirirdilər.** Hind məntiqində ilkin olaraq belə bir baxış var idi ki, sillogizm doqquz üzvdən (hökmən) ibarətdir. **Görkəmli hind məntiqçisi Hotama onun sayını beşə endirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:**

1. **tezis;**
2. **əsas;**
3. **nümunə;**
4. **tətbiq;**
5. **yekun.**

Hotamanın beş üzvlü sillogizm nəzəriyyəsi hind məntiqində əsas yer tutur. Məntiq müstəqil fundamental bir elmi

sistem kimi Yunanıstanda geniş inkişaf etmişdir.

Məntiqin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri elmlərin, xüsusilə riyaziyyatın meydana gəlməsi və ilkin inkişafıdır. Bu proses bizim eradan əvvəl VI əsrdə Qədim Yunanıstanda daha sürətlə gedirdi. **Mifologiya və dinlə mübarizədə meydana gələn məntiq elmi-nəzəri təfəkkürə, xüsusilə də əqli nəticə və sübuta əsaslanırdı.** Bu isə idrak formaları kimi təfəkkürün özünün tədqiqinin zəruriliyinə səbəb olur.

Digər mühüm səbəb – natiqlik sənətinin inkişafıdır, qədim yunan demokratiyasının çiçəkləndiyi bir şəraitdə məhkəmə işlərinin təkmilləşməsidir. Məntiqi bilmək xüsusilə hüquqşünaslar və natiqlər üçün daha faydalıdır. Böyük Roma natiqi və alimi Siseron natiqin qüdrəti haqqında danışarkən, natiqlik istedadının «ilahi vergi» olduğunu qeyd edirdi.

Natiqlik istedadının inkişafı xüsusilə məhkəmə işlərinin müxtəlifliyinə, onun təkmilləşməsinə səbəb olurdu. Yaxşı hazırlanmış məntiqi çıxışlarda dolaşq işlərin əsl mahiyyəti aşkara çıxarılırdı və nitqin ittihamedici qüvvəsinə dinləyicilərdə dərin maraq yaranırdı, bu və ya digər məntiqi nəticələrin çıxarılmasına yol açılırdı. Məntiq də nitqin ittihamedici qüvvəsindəki «sirri» aşkara çıxarmaq cəhdi kimi meydana gəlmişdir. Məntiq göstərir ki, nitq hansı xassələrə malik olmalıdır, dinləyicilərin nə ilə razı olub-olmamalarını onlara inandırmalıdır, bir şeyin həqiqi və yaxud yalan olduğunu əsaslandırmalıdır. **Siseronun sözləri ilə desək, Yunanıstan «həqiqətən natiqlik istedadı ilə ehtirasla alışıb yanırıdı və uzun dövr onunla şöhrətlənirdi».** Buna görə də təsadüfi deyildir ki, Qədim Yunanıstan məntiq elminin beşiyi olmuşdur.

Məntiqin banisi, bəzən də belə deyilir ki, onun «atası», məşhur qədim yunan filosofu, ensiklopedist alim, antik fəlsəfənin Hegeli adlandırılan Aristotel (384-322) olmuşdur. Lakin birinci dəfə məntiqi problemlərin kifayət qədər dolğun və sistemli təhlili qədim yunan alimi və təbiətşünası Demokrit tərəfindən verilmişdir. Onun məntiqə aid fikirləri «Məntiqilik və yaxud kanonlar» (kanon – qayda, ölçü deməkdir) haqqında olan xüsusi

traktatında toplanmışdır. Demokrit öz məntiqini empirik əsasda qurmuşdur, ona görə də onu **induktiv məntiqin banilərindən biri hesab etmək olar.** Demokritin üç kitabdan ibarət olan həmin əsərində idrakın mahiyyəti, onun əsas formaları və həqiqətin meyarı araşdırılmaqla, idrakda məntiqi mühakimələrin mühüm rolu göstərilmiş, hökmlərin təsnifatı verilmiş, deduktiv əqli nəticələrin bəzi növlərinin ciddi tənqidi verilməklə, idrak prosesində induktiv metodun rolu məsələsinə də toxunulmuşdur. Atomist təlimin banisi Demokrit analogi əqli nəticənin, hipotezlərin, anlayışların tərifinin və digər məntiqi problemlərin təhlilinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Təbiətin təcrübi yolla öyrənilməsinə əsas götürən Demokrit **ilk dəfə məntiq tarixində kafi əsas qanununu da formulə etmiş,** lakin o, bu qanunu ancaq təfəkkürlə deyil, bütün təbiətə aid ümumi prinsip kimi nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, «heç bir əşya səbəbsiz meydana gəlmir, lakin hər şey bir əsasdan və zərurət gücündən yaranır».

Qədim yunan idealist filosoflarından **Sokrat və Platon** da məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar. Platonun saysız- hesabsız dialoqlarında məntiq məsələləri onun ideyalar haqqındakı metafizik və idealist təlimi ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir. Biz, hətta Platonda kateqoriyaların, onun sözləri ilə deyilsə, ideyaların ali cinslərinin təsnifatına, ayrı-ayrı məntiqi qanunların dürüst ifadə olunmasına da təsadüf edirik. **Sokrat və Platon öz məntiqi təlimlərində fəlsəfədə və məntiqdə materialist xəttin əleyhinə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar.**

Müasir klassik məntiqin başlanğıcı da Aristoteldən başlayır. 20 il Platonun şagirdi və sonralar Afinada özünün xüsusi məktəbini yaratmış antik fəlsəfənin «Makedoniyalı İsgəndəri» adlandırılan Aristotel məntiq problemləri ilə geniş və dərinlən məşğul olmuşdur. Onun əsərləri haqlı olaraq antik fəlsəfənin inkişafının zirvəsi hesab olunur. Aristotel özünə qədərki elmdə olan nailiyyətləri, xüsusilə təfəkkürün formaları haqqındakı dağınıq bilikləri nəzərdən keçirməklə, ümumiləşdirib öz əsərlərində məntiqin bütün problemlərini hərtərəfli və dərinlən işləmişdir.

Aristotelin məntiqə aid bütün əsərlərini onun şərhçiləri sonralar «**Orqanon**» (biliyin silahı) adı altında birləşdirirlər. Onun

«Kateqoriyalar», «Şərhlər haqqında», «Birinci və ikinci analitika», «Topika» və «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərləri «Orqanona» daxil edilir. Bundan başqa, Aristotelin məntiqi təliminin ünsürlərinə onun «Metafizika», «Fizika», «Ruh haqqında» üç kitabında və «Ritorika» traktatında da rast gəlik.

Aristotelin «Kateqoriyalar»ında anlayışlar təliminin əsasları, «Şərhlər haqqında» əsərində isə hökm nəzəriyyəsinin təhlili verilir. «Birinci və ikinci analitika»da isə əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi müfəssəl surətdə işlənmişdir. «Topika» əsərində isə təfəkkürdə qəbul edilən əsas məntiqi kateqoriyaların və üsulların təsviri verilir. Onun «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərində səhv əqli nəticələrin və sübutun mənbələri məsələsi izah olunur və məntiqi səhvlərin aşkara çıxarılması vasitələri göstərilir. **«Metafizika» əsərində Aristotel tərəfindən kəşf olunmuş əsas məntiqi qanunların - eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunlarının şərhı verilir.**

Aristotel məntiqi həqiqət və yalanın ciddi şəkildə fərqləndirilməsinə əsaslanırdı, anlayışların tərifinə isə materialistcəsinə yanaşırdı. Aristotelin yaratmış olduğu elm formal məntiq, bəzən də sxolastik məntiq kimi verilir, təfəkkür formalarının gerçək predmet və hadisələrə əlaqəsinə səthi yanaşılır. O, məntiqi düzgün mühakimə yürütmək bacarığı, həqiqəti sübut etməyin vasitə və yolları haqqında elm adlandırır. Aristotelə görə, həqiqət fikrin gerçəkliyə uyğunluğudur, yalan isə gerçək predmet və hadisələrin fikirdə təhrifidir. Aristotelin fikrincə, mühakimə prosesində fikirlərin əlaqəsi sərbəst, özbaşına deyil, cisim və hadisələrin özlərinin əlaqəsi ilə müəyyən olunur. Buna görə də insanların şüur və iradəsindən asılı olmayan məntiqin qanun və qaydalarının gerçəkliyin özündəki əlaqələrdə obyektiv əsası vardır. Beləliklə, Aristotel məntiq elmini yaratmaqla, elmi biliyin əsas prinsiplərini sofistikadan və o dövrdəki sokratçılıq məktəblərindən qoruya bilmişdir.

Aristotelin bütün məntiqi düşüncələrinin mərkəzində duran əsas məsələ – deduktiv əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi idi. Bu problemlər elə dərindən və hərtərəfli işlənmişdir ki, yüzilliklər keçsə də, indiyə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, kateqoriyaların – ən ümumi anlayışların konkret təsnifatını vermişdir ki, bu da Demokrit

tərəfindən hökmlərin verilmiş təsnifatına yaxındır. Aristotelin məntiqi təliminin əzəməti ondadır ki, burada sonrakı dövrlərdə yaranan məntiqin yeni bölmələrinin, cərəyanlarının (istiqlalçılıqlarının) və növlərinin (induktiv, simvolik, modal, semantik, dialektik) rüşeymi verilmişdir. Doğrudur, Aristotelin özü bu elmi məntiq yox, analitika (idrakin təhlili) adlandırırdı. «Məntiq» termini elmi dövriyyəyə daha sonralar, təxminən bizim eradan əvvəl III əsrdə daxil olmuşdur. Məntiq yunan sözü olan logos (həm söz, həm də fikir mənasında işlənir) götürülmüşdür ki, bu da fikirləşmək sənətini – dialektikanı və mühakimə yürütmək sənəti adlandırılan ritorikanı (bəlağət elmi) birləşdirirdi. Elmi biliklərin tərəqqisi ilə bu termin xüsusi məntiqi problemləri bildirir, dialektika və ritorika isə müstəqil bilik sahələri kimi ayrılır.

Özündən əvvəlki təfəkkür praktikasının hərtərəfli ümumiləşdiricisi olan Aristotel məntiqi elmi idrakin sonrakı inkişafına güclü təsir etmişdir, bu elmin təsiri ilə Evklidin (b.e.ə. IV-III əsrlərdə) «Başlangıç» əsəri meydana gəlmişdir. Bu əsərdə əvvəlki üç yüz il ərzindəki yunan riyaziyyatının inkişafının əzəmətli nailiyyətləri ümumiləşdirilmiş və ilk dəfə praktikada elmi nəzəriyyələrin qurulmasının deduktiv metodu meydana gəlmişdir. E. Eynşteyn məntiqin praktik tətbiqi kimi Evklidin əsərinin tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirərək, qeyd edirdi ki, bu son dərəcədə gözəl olan əsər insan ağına, onun gələcək fəaliyyəti üçün zəruri olan böyük bir inam və yəqinlik verir.

Aristotelin məntiqi natiqlik sənətinin, xüsusilə məhkəmə nitqlərinin inkişafına güclü təsir etmişdir.

Məntiq elminin inkişafında qədim stoiklər (Stoya – Afinada liman adındadır, burada bu məktəbin nümayəndələri toplaşaraq, məntiq, fəlsəfə və digər elmlərdən söhbət aparırdılar) məktəbinin mühüm rolu vardır. **Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən Epikürün, Zenonun, Aristonun, Xrizippin və başqalarının adını çəkmək olar.** *Stoiklər əsas etibarlı ilə şərti və təqsimi sillogizmlər nəzəriyyəsinin işlənməsi ilə məşğul olurdular.* Onlar fəlsəfəni məntiq, fizika və etikaya bölürdülər. Burada da ön yeri məntiq tuturdu. Stoiklərin fikrincə, məntiqin məqsədi, vəzifəsi insan zəkasını

yanlışlıqlardan qorumaq, həqiqətin yollarını və meyarını tapmaqdır. Stoiklər məntiqin predmetini düzgün anlamadıqlarından, onu qrammatika və ritorika ilə eyniləşdirirdilər, məntiqi dialektika və ritorikaya ayırırdılar. Dialektikanı isə, özlüyündə qrammatika və idrak nəzəriyyəsinə bölürdülər. Buna görə də onlar yanlış olaraq məntiqə işarələr və onları ifadə edən elm kimi tərif verirdilər, başqa cür desək, stoiklərin fikrincə, məntiq təfəkkür formaları ilə yanaşı, söz və cümlə birləşmələrini də tədqiq etməlidir.

Qədim dövrün materialist filosoflarından Epikür də (b.e.ə. 341-270) məntiq problemləri ilə məşğul olmuşdur. İdealistlərin əksinə olaraq, Epikür və onun davamçıları təcrübi biliklərin məntiqinin işlənməsi problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar.

Məntiq elmi orta əsrlərdə bir çox alimlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu dövrdə məntiqin ərəbdilli banisi, Suriya riyaziyyatçı alimi əl-Fərabî (870-950) Aristotelin «Orqanon» əsərinin şərhini verir. Onun məntiqinin əsasını elmi təfəkkürün təhlili təşkil edirdi. O, məntiqdə iki pilləni fərqləndirirdi. Bunlardan biri təsəvvür və anlayışları, digəri isə hökmləri, əqli nəticələri və sübutu əhatə edir. Əl-Fərabinin məntiqi idrak nəzəriyyəsi və qrammatika ilə əlaqəlidir. Lakin *əl-Fərabî doğru olaraq məntiqin qrammatikadan fərqi belə izah edirdi ki, qrammatika bu və ya digər xalqın dili sərhədlərindən kənara çıxmır, başqa sözlə desək, dil milli səciyyə daşıyır, məntiq isə ümumibəşəridir.* Məntiq bütün insanlara təfəkkür dilində ifadə olunan ümumi qaydalar verir. Nitqin ən sadə elementlərindən daha mürəkkəbə – sözlərdən hökmə, oradan da mühakiməyə keçmək lazımdır.

Bu dövrdə məntiqi inkişaf etdirən alimlərdən biri də tacik mütəfəkkiri İbn Sina (980-1037) idi. O, «Məntiq» əsərində Aristotel sillogizmini ümumiləşdirməklə, məntiqin bir çox problemlərinin şərhini vermiş, qəti və şərti hökmlər arasındakı asılılığı müəyyən etmişdi. Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, **İbn Sinanın «Böyük məntiq (müfəssəl)», «Orta və kiçik məntiq» adlı əsərləri olmuşdur.** Təəssüf ki, bunlar zəmanəmizə gəlib çatmamışdır. Alman filosofu Hegelin bu əsərlərdən bəhrələnməsinə heç bir şübhə yoxdur.

Yaxın Şərq peripatetik fəlsəfəsi İbn Sinanın şəxsində ən yüksək

inkişaf mərhələsinə çatır. Onun məşhur «**Tibbin kanonları**» əsəri XVII əsrə qədər Qərbdə və Şərqdə tibb elminin əsasını təşkil etmişdir.

Aristotel məntiqinin bütün incəliklərini dərindən öyrənmiş İbn Sinanın idrak nəzəriyyəsinin mütərəqqi cəhəti ondadır ki, o, idrakda hissi təcrübənin rolunun və aqlın qaydalarının vəhdətini qəbul edirdi. O, **fəlsəfəni məntiqə, fizika və riyaziyyata bölürdü.**

İbn Sinanın təliminə görə məntiq təfəkkürün formaları haqqında elmdir, bu fikirlə də İbn Sina məntiqi təlimində əl-Fərabiyə birləşir.

İbn Sinanın məntiqi sistemi müasir məntiqdə olduğu kimi

- :
- a) anlayışlar;
 - b) hökmlər;
 - c) əqli nəticələr;
 - ç) sübut haqqında təlimdən ibarətdir.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələri məntiq elminin beşiyi

sayılırdı. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan alimlər yunan filosoflarının bütün əsərlərini öz dillərinə tərcümə etməklə, onlara bir sıra şərhlər əlavə etmişlər. Bu illərdə Azərbaycanda məntiq elminin inkişafında xüsusi xidməti olan alimlərdən Siracəddin Ürməvinin və İbn Sinanın ən istedadlı tələbəsi olmuş Bəhmənyarın adını çəkmək olar. Bəhmənyar Azərbaycan fəlsəfi fikrinin ən nəhəng filosoflarındanır. **Onun «Metafizikanın predmeti», «Varlığın pillələri» və «Məntiq» əsərləri** orta əsr peripatetik fəlsəfəsinin gözəl incilərindəndir. Bu traktatların təhlili onu göstərir ki, Bəhmənyar Aristotelin təlimi ilə dərinlən tanış olmuşdur. Onun «Məntiq» əsərində bu elmin elə bir problemi yoxdur ki, Bəhmənyar ona toxunmasın.

Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, ərəbdilli məntiqdə əqli nəticənin beş növü:

1. sübut;
2. dialektika;
3. ritorika;
4. poetika;
5. sofistika bir-birindən fərqləndirilirdi.

Orta əsrlərdə məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olan Azərbaycan alimi Əfzələddin Xuncərin «Məntiqə dair cümlələr», «Məntiqə dair konspekt», «Fikirlərin qaranlıq yerlərində sirlərin açılması» və digər traktatlarının məntiq elminin inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın təbiətşünas filosofu, məntiqçisi Siracəddin Ürməvinin yaradıcılığı da Aristotelin və Şərq peripatetiklərinin təliminə əsaslanırdı. O, məntiqin vəzifəsini yeni biliyin alınması yollarını və şərtlərini müəyən etməkdə görürdü. Təfəkkür formaları və onların növ müxtəlifliklərini dərinlən araşdırmış S.Ürməvi eyni zamanda bu formaların gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğunluğunu da nəzərdən keçirmişdir. Onun **«Məntiqə və fəlsəfəyə dair nurların doğuşları», «Hikmət incəlikləri», «Metodlar», «Dialektikaya dair traktatlar»** və digər əsərlərində varlığa, idrak nəzəriyyəsinə və sosial həyata aid bir

çox problemlərin hərtərəfli, geniş təhlili verilmişdir.

Bu dövrdə peripatetizm, ümumiyyətlə bütün fəlsəfəyə qarşı mübarizə aparan əl-Qəzəli (1059-1111) Aristotelin məntiqindən bir silah kimi istifadə edirdi. O, Aristotel məntiqinin bütün müddəalarını riyaziyyatın aksiomları kimi sarsılmaz hesab edirdi. Onun əsas fəlsəfi əsəri «Filosofların məhvi» adlanır. Öz tənqidində təfəkkürün ziddiyyət qanununa əsaslanan əl-Qəzəli Allahın özünün də bu qanuna tabe olduğunu qeyd edirdi. Lakin əl-Qəzəli Aşəri kimi təbiət hadisələrində səbəbiyyət əlaqələrini tamamilə təkzib edirdi

XII əsr İspan alimi İbn Rəşdün (1126-1198) yaradıcılığında ərəbdilli peripatetik fəlsəfə artıq başa çatır. O, Aristotelin nəzəriyyəsini qüsursuz hesab edirdi və qeyd edirdi ki, Aristotelin təlimində heç bir mühüm dəyişiklik aparmaq mümkün olmadığı kimi, elmdə də heç bir yeni kəşf etmək mümkün deyildir. Əl-Fərabi və İbn Sinanın əksinə olaraq, İbn Rəşd aləmi əbədi və zəruri proses kimi anlayırdı. O, maddi aləmin «mümkün olan» varlıq kimi dərk olunmasını təkzib edirdi və göstərirdi ki, materiya və forma bir-birindən ayrılıqda mövcud deyildir, onları ancaq fikirdə bir-birindən təcrid etmək olar.

İbn Rəşdün fəlsəfəsindəki əsas ideyalar din əleyhinə aparılan mübarizəni ifadə edirdi ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. maddi aləmin əbədiliyi;
2. bütün hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələrinin zəruriliyi;
3. fərdi olan hər bir canlının məhvolma təbiətinə malik olması;
4. insan ruhunun ölməzliyi ideyasının təkzibi.

2. İdrakın dialektikası və idrak prosesində təfəkkürün rolu

Reallıqdakı cisim və hadisələrin beynimizdə inikası idrak prosesi ilə bağlıdır. İdrakın mənbəyi gerçəklikdəki predmet və hadisələrdir, onlar arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlərdir. Obyektiv gerçəklik, təbiət, fiziki olan şey ilkindir, əbədidir və heç bir qüvvə tərəfindən yaranmamışdır. Şüur, təfəkkür, psixi olan şey isə ikincidir, törəmədir, yüksək təşəkkürlü insan beyninin məhsuludur. İdrakın əsasında xarici aləmin varlığı, onun insan beynində inikası durur. İdrak prosesində insan təfəkkürü az bilikdən çox biliyə, sadədən mürəkkəbə, biliksizlikdən dəqiq biliklərə doğru inkişaf edir. Bu baxımdan idrak prosesinin özü mürəkkəb və ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Hər bir idrak prosesi canlı seyrdən mücərrəd təfəkkürə, oradan da praktikaya doğru gedir ki, bu da həqiqəti dərk etməyin dialektik yoludur, idrakın mahiyyətinin açılmasının xarakterik cəhətidir.

Buradan aşkar olur ki, hər bir idrak prosesi ikipilləlidir:

- a) bilavasitə (canlı müşahidə və yaxud hissi idrak);
- b) bilvasitə (əqli, məntiqi) idrak.

İnsan canlı müşahidənin köməyi ilə ətraf aləmi dərk edərkən, ona məxsus olan hiss üzvlərindən (görmə, eşitmə, dadbilmə, iybilmə, ləmişə orqanları) istifadə edir. Hissi idrak bütün biliklərimizin əsası və mənbəyidir, çünki canlı müşahidə prosesində insan obyektiv gərəkliliklə bilavasitə əlaqədə olur, bunsuz idrak prosesi yoxdur. Lakin, buna passiv proses kimi də baxmaq olmaz, burada insanın fəal idraki fəaliyyəti əsas yer tutur. Bilavasitə idrak duyğularla, qavrayışlarla, canlı müşahidə ilə əlaqədardır. Məsələn, biz havanın buludlu olması, havaya atılmış cismin yerə düşməsi, qızılgülün ətirli olması, xörəyin duzlu olması və s. bu kimi hadisələri canlı müşahidə yolu ilə öyrənirik. Canlı müşahidəyə əsaslanan biliklərdə gerçəklikdəki

predmet və hadisələrin zahiri, səthi, üzdə olan xassələri, cəhətləri beynimizdə əks olunur. Hissi idrak üç əsas formada:

1. duyğu;

2. qavrayış;

3. təsəvvürlə həyata keçirilir ki, bu barədə konkret izahat vermək olar.

Duyğu – obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin, tərəflərinin (cismın rəngi, forması, iyi, dadı, səsi, bərk və boşluğu və s.) beynimizdə inikasıdır. Duyğuların mənbəyini gerçəklikdəki cisim və hadisələr, onların müxtəlifliyi təşkil edir. Duyğu cisim və hadisələrin surətidir, şəkildir, obyektin subyektdə inikasıdır. Duyğuların fizioloji əsasını hiss üzvləri, mərkəzə qaçan sinir lifləri və baş beyin analizatorları təşkil edir.

Duyğu şüurun maddi aləmlə bilavasitə əlaqəsi, cisim və hadisələrin surəti, inikası olduğundan, onu simvollar və ieroqliflər nəzəriyyəsinin tərəfdarları kimi, simvola, şərti işarə, ieroqliflə eyniləşdirmək yanlış fikirdir və insanı aqnostisizmə (dünyanın dərk olunmasını inkar edən fəlsəfi cərəyan) aparıb çıxarır. **Subyektiv idealistlərdən E.Max reallıqdakı cisim və hadisələri duyğu kompleksləri**, Berkli isə duyğu kombinasiyaları adlandırmaqla, duyğuların mənbəyini cisim və hadisələrdən ayırırdılar ki, bu **da solipsizmə (şəxsi duyğuları yeganə gerçəklik hesab etməklə, maddi aləmin varlığını inkar edən idealist cərəyan)** gedib çıxmaqdır. Duyğular bütün biliklərimizin mənbəyi olsa da, cisim və hadisənin bütöv, tam formada dərk deyil. Buna görə də burada qavrayışlardan istifadə olunur. Qavrayış – cisim və hadisələrin bütün əlamət və tərəfləri ilə bütöv, tam şəkildə beynimizdə inikasıdır. Məsələn, divardakı saatın, bağçadakı ağacın, əl çantasının və digər əşyaların canlı müşahidə yolu ilə qavranılması. Qavrayış duyğular əsasında yaransa da, o, nisbətən dərin, əhatəli prosesdir, burada ümumiləşdirmənin ünsürləri vardır, duyğularda əks olunmayan xassə və əlaqələr əks olunur.

Qavrayışın yaranması insanın təcربی fəaliyyəti ilə bağlıdır, duyğu analitik prosesdirsə, qavrayış sintetik prosesdir.

Hissi idrakın yüksək forması təsəvvürdür. Təsəvvür insanın istər keçmişdə, istərsə də indiki zamanda qavradığı cisim və hadisələrin müəyyən xassə və əlamətlərinin təfəkkürdə hissi bərpasıdır. Əgər duyğu və qavrayış cisim və hadisələrin insanın hiss orqanlarına birbaşa təsiri nəticəsində yaranırsa, təsəvvür bilavasitə təsirlərdən kənarında meydana gəlir. Məsələn, uşaqlıq və məktəb illərində dost olduğun adamın müəyyən xassələrinin təsəvvürü, səyahət zamanı müşahidə etdiyin gölün, meşənin, şəhərin, maddi abidələrin və s. şeylərin təsviri. Lakin cisim və hadisələrin təsviri hər bir adamda fərdi səciyyə daşıyır. Bəzən belə də deyirlər ki, təsəvvür cisimsiz qavrayışdır.

Təsəvvür hissi idrakdan məntiqi idraka keçiddir, təfəkkürə yaxındır, lakin hərəkəti bütövlükdə qavraya bilmir. Bilirik ki, işıq saniyədə 300000 km. sürətlə yayılır, bunu ancaq təfəkkürlə qavramaq mümkündür. Təsəvvürlə qavrayış üzvi vəhdətdə olsa da, bir-birindən fərqli cəhətləri də vardır:

- a) cisim və hadisələrsiz qavrayış yoxdur;
- b) qavrayış aydın və konkretidir;
- c) bunlar bir-birindən nisbi sabitliyə görə də fərqlənir;
- ç) qavrayış dərin prosesdir, təsəvvür isə keçici səciyyə daşıyır;
- d) təsəvvürdə keçmişdə və indiki zamanda baş verən hadisə və proseslər də əks olunur;
- e) təsəvvürdə cisim və hadisələrin daha səciyyəvi cəhətləri verilir. Məsələn, musiqiçi müxtəlif xalqlara aid olan musiqini, zərgər zinət əşyalarının zərifliyi haqqında aydın təsəvvürə malik olur.

Hissi idrak, canlı müşahidə – idrak prosesinin birinci, zəruri pilləsidir, insanın nail olduğu bütün biliklərə material verir, lakin elm heç vaxt zahiri, səthi biliklərlə kifayətlənmir. İnsan daim cəhd edir ki, hissi idrakın verdiyi məlumatları

ümumiləşdirsin, əşyaların daxili təbiətini aşkara çıxarsın, təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları dərinləndirsin. İdrakın məqsədi hadisələrin mahiyyətini, onun daxili əlaqələri və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqdır. Bilavasitə idrak heç vaxt suyun hidrogen və oksigenlə ibarət olması haqqında bilik verə bilməz. Əgər biz hissi idrakın verdiyi biliklərlə kifayətlənsəydik, onda Günəş və Ayın tutulma səbəblərini, şimşək çaxması ilə göy gurultusunun arasındakı səbəbiyyət əlaqəsini, cazibə qüvvəsinə əsasən cismin yerə düşməsi və b. kimi hadisələri heç cürə anlaya bilməzdik.

Duyğu, qavrayış idrak prosesinin zəruri momenti olsa da, canlı müşahidə bir sıra nöqsanlardan hali deyildir. Elə hadisə və proseslər vardır ki, onu bilavasitə qavramaq olmur. Digər tərəfdən hissi idrakın verdiyi biliklərin çoxu subyektiv səciyyə daşıyır. Bununla belə, hissi idrakın məhdudluğu ondadır ki, o, cisim və hadisələrdəki fərdini, ayrıcanı və zahiri xassələri əks etdirir. İdrakın əsas məqsədi isə hadisələrdə ümumini axtarıb tapmaq, dərin, daxili əlaqələri aşkara çıxarmaqdır. Bu funksiyayı həyata keçirən təfəkkür qabiliyyətidir. Buna görə də idrak canlı müşahidədən müərrəd təfəkkürə yüksəlir. İdrakın hər iki pilləsi dialektik əlaqədədir, bunları bir-birindən nə təcrid etmək, nə də birini digərinə qarşı qoymaq olmaz, onların əhəmiyyətini birtərəfli şişirtmək yanlış fikirdir. Lakin fəlsəfə tarixində elə filosoflar vardır ki, idrakın bu və ya digər pilləsini birtərəfli olaraq şişirdirdilər. Empirizm məktəbinə daxil olan filosofların çoxu iqrar edirdilər ki, idrakın yeganə mənbəyi və vasitəsi duyğu və qavrayışlardır. Materialist empirizmin nümayəndələrindən Hobbs, Lokk, Kondilyak və başqaları hesab edirdi ki, şüurdan kənar və ondan asılı olmayaraq mövcud olan cisim və hadisələr bizim hiss orqanlarımıza təsir edərək, müəyyən duyğular yaradır ki, bunlardan da bütün biliklər təşkil olunur.

İdealist empirizmin nümayəndələrindən olan Berkli, Yum, Avenarius, Max, Boqdanov və b. fikrincə, bütün aləm duyğuların kombinasiyasından ibarətdir ki, bunlardan da idrak və bütün fiziki aləm yaranır.

İdrak prosesinin birinci pilləsinin rolunu şişirdən empirizmin əksinə olaraq, rasionalizm cərəyanının tərəfdarları idrakın yeganə mənbəyini təfəkkürdə, ağılda gördülər. Bu nəzəriyyənin başlıca nümayəndələri Dekart, Spinoza, Leybnits və b. idi. Onların zənnincə, gerçəkliyi dərk etməyin mənbəyi təfəkkürdür, duyğu, qavrayış bizi tez-tez aldadır və bunlara əsaslanan bilik mötəbər deyil, yanılmalardır. Lakin rasionalistlər təfəkkürün bilavasitə gerçəkliklə əlaqədə olmadığını anlasalar da, cisim və hadisələrin məlumatlarının ancaq duyğu və qavrayışların köməyi ilə əqlə çatdırılmasını inkar edirdilər. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, rasionalistlər əşyaların hiss orqanlarına təsirini qəbul etsələr də, duyğu və qavrayışları yalan hesab edirdilər. Lakin, bu fikri bütün rasionalistlər haqqında demək olmaz. **Radikal rasionalizmin nümayəndəsi Dekartın fikrincə, duyğu yanılmanın səbəbidir. Spinozaya görə, duyğu «qarışıq, dumanlı» təcrübədir, Leybnits isə əbədi həqiqətlərlə yanaşı, faktın həqiqiliyini qəbul edirdi.** Həmin faktın həqiqiliyi isə duyğu və qavrayışlara əsaslanır. Son nəticədə onlar hesab edirdilər ki, həqiqi bilik, cisim və hadisələrin mahiyyətini ifadə edən bilik, ancaq təfəkkürün, başqa sözlə, tamamilə təcrübənin məlumatlarından azad olan təfəkkürün vasitəsilə əldə edilən bilikdir.

Bu fikirdən təfəkkürlə gerçəklik arasındakı əlaqənin hansı yollarla həyata keçirilməsi məsələsi tamamilə qaranlıq qalır. Çünki gerçəkliyin dərkində real, həqiqi biliklərə nail olmaq üçün əgər biz duyğu və qavrayışların verdiyi məlumatları kənara qoysaq, onda boş söz olan təmiz təfəkkür qalır. Dil materialdan kənarında isə təfəkkür yoxdur. Deməli, təmiz təfəkkür mövcud

Fəlsəfədən bildiyimiz kimi, Kant idrakda empirizm və rasionalizmin birtərəfliliyini aradan qaldırmağa cəhd etmişdir. İdrak prosesində duyğu, qavrayış və təfəkkür iştirak edir. Lakin Kant metafizik olduğundan, idrak prosesində bu iki məqamın həqiqi qarşılıqlı əlaqəsini anlamırdı. İdrakda hissilik və təfəkkür tarixən bir-birilə əlaqəlidir. Kant isə bu iki qabiliyyəti, momenti bir-birindən ayıraraq, birincini empirik, ikincini isə aprior mərhələ adlandırırdı. Buradan çıxış edərək, birincini süstlük, ikincini isə fəallıq kimi səciyyələndirirdi. Bununla da hissi idrakla təfəkkür arasında uçurum yaradırdı, bunların üzvi əlaqəsini görmürdü, empirizm və rasionalizmin birtərəfliliyinin kantsayağı aradan qaldırılmasının heç bir əsası yox idi. Bu məsələdə Kant prinsipə öz sələflərinin nöqtəyi-nəzərində dururdu. Bu məsələdə empirizmin, rasionalizmin və Kantın nəzəriyyəsinin əsas səhvi ondadır ki, canlı müşahidəni təfəkkürdən təcrid edirdilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Kantın ardıcılıarı – yeni kantçılar Kantın idrak nəzəriyyəsinə materialist ünsürlərdən təmizləməklə, şey özündələri təkzib etməklə, belə bir nəticəyə gəlirlər ki, ağıl özündən bütün gerçəkliyi yaradır, buna görə də duyğuların verdiyi materiala tələbat qalmır.

Hissi qavrayışlar cisim və hadisələri mövcud olduğu kimi əks etdirir, lakin ümumi, qanun, hadisələr arasındakı daxili əlaqələr hissi idraka bilavasitə verilmir. Hissi idraka da hadisələrdəki ümumi xassələr, mahiyyət, qanun, müxtəlif əlaqələr birbaşa verilmir, burada nöqsan hadisələrin özü deyil, ancaq hissi idrakın müəyyən məhdudluğundadır. Təfəkkür özü əlaqələri, mahiyyəti, qanunları yaratmır, əksinə, hissi idrakın verdiyi material əsasında predmet və hadisələrdəki ümumi xassələri, onların mahiyyətini və qanunauyğunluqlarını tapıb aşkara çıxarır, fərdidən ümumiyyə, hadisədən mahiyyətə keçir. Hadisə və proseslərin mahiyyətinin tam dərkə məntiqi idrakla tamamlanır. İnsan heç vaxt təfəkkürsüz keçinə bilməz. Təfəkkür gerçəkliyin beynimizdə inikasının ən ali, məntiqi

formasıdır. Məntiqi idrakın formaları da təfəkkürdən başlayır. Buna görə də məntiqin obyektivi olan təfəkkürün ümumi xarakteristikasını vermək və onun idrak prosesində rolunu izləmək nəcib və zəruri bir işdir.

Məntiqi idrak mərhələsi – gerçəkliyin dərk edilməsinin yüksək keyfiyyət mərhələsidir, anlayışlar, mühakimələr, ümumiləşdirmələr, fərziyələr, nəzəriyyələr vermək yolu ilə gerçəkliyin dərk edilməsidir, təfəkkür prosesidir. Məntiqi idrakın, təfəkkürün əsasən üç forması mövcuddur : anlayış, mühakimə və əqli nəticə. Anlayış şeylərin, hadisələrin xarici cəhətlərini, əlaqəsini deyil, onların mahiyyətini, daxili əlaqəsini ifadə edir. Anlayış zahiri cəhətdən təsəvvürlə bir-birinə oxşayırlar, lakin təsəvvür predmetin xarici cəhətlərini əks etdirirsə, anlayış onun daxili əlaqə və qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Buna görə də anlayış gerçəkliyi daha dərin və düzgün əks etdirir.

Anlayışlar - predmet və hadisələrin, onların ziddiyyətlərinin və inkişafının ən mühüm xassələrini, əlaqə və münasibətlərini əks etdirən təfəkkür formasıdır. Anlayış predmet və hadisələri ümumiləşdirir, ümumilik və yaxınlıq, qohumluq münasibətləri ilə onları qruplara, siniflərə ayırır. Anlayışlar məzmunca obyektiv, məntiqi formasına görə isə universaldır, ümumidir. Məsələn, "varlıq", "insan", "idrak" anlayışları və s.

Abstrak təsəvvürün ikinci forması mühakimədir. Mühakimə anlayışlar əsasında meydana gəlir. Mühakimə vasitəsilə biz şeylərin müxtəlif cəhətləri, xassələrini və münasibətlərini dərk edirik. Mühakimə nəyi isə iqrar və ya nıkar edən fikirdir. Mühakimədə təkçə ilə ümuminin dialektikası əks olunur. Məsələn, "qızıl-metaldir" mühakiməsində : qızıl-təkçədir, metal ümumidir.

Məntiqi təfəkkürün üçüncü forması idrak prosesində böyük əhəmiyyətli olan əqli nəticədir. Əqli nəticə elə bir təfəkkür formasına deyilir ki, mövcud olan bilik əsasında yeni bir bilik hasil edilir. Məsələn, insan yer ilə digər göy cisimləri arasındakı məsafənin bilavəsitə ölçməmişdir, lakin o, əqli nəticə əsasında həmin məsafələri bilir. Məlumdən naməlumla keçilə bilməsinin obyektiv əsası təbiət

və cəmiyyətdəki qanunauyğunluqdur. Əqli nəticə iki və ya daha artıq fikrin ,mühakimənin əsasında çıxarılan üçüncü fikirdir, nəticədir. Mühakimələrin hər ikisi və ya biri yalnız olarsa, düzgün əqli nəticəyə də gəlmək mümkün deyildir.Əqli nəticə deduktiv və ya induktiv ola bilər. Ümumidən xususiyyə doğru getmək yolu çıxarılan əqli nəticələr deduktiv,xususi müddələrdən ümumi nəticələr çıxaran əqli nəticələr induktiv adlanır.Deməli deduktiv əqli nəticə ümumidən , az ümumidən xususiyyə,təkcə və ayrılığa doğru aparan idrak vasitəsidirsə,induktiv əqli nəticə xususi , təkcədən (və ya ayrıcadan) ümumiyyə doğru aparan idrak vasitəsidir.Onları bir-birinə qarşı qoymaq və ya bir-birindən təcrid etmək düzgün deyildir,onlar idrak prosesində vəhdət təşkil edir,bir-birini tamamlayır.Dialektik materializmə görə bunlar qarşılıqlı sürətdə əlaqədardır və vəhdət təşkil edirlər.İnduksiya və deduksiya qarşılıqlı sürətdə bir-birini tamamlayır.

Təfəkkür insanın ən yüksək mənəvi sərvətidir, onun əvəzolunmaz var-dövlətidir. Təfəkkürün meydana gəlməsinin bioloji ilkin zəminini hiss orqanlarının fəaliyyəti əsasında canlıların psixi qabiliyyətlərinin güclü inkişafı təşkil edir. Təfəkkür qabiliyyətinin yaranmasının obyektiv əsası insanın təbiətə uyğunlaşması, ona təsiri və yüksək fəaliyyət növü olan əməyə təsiri ilə bağlıdır. İnsanın özünü də əmək yaratmışdır. İnsanın məqsəyənlü əmək fəaliyyəti o halda uğurlu olur ki, bu fəaliyyət ancaq hissi idrakın materiallarına deyil, cisim və hadisələrin mahiyyətinə, daxili, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlərinə istinad edən biliklərə əsaslanır.

Təfəkkür – insanların praktik fəaliyyəti prosesində həyata keçirilən gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ümumiləşmiş, vasitəli, mücərrəd və məqsəduyğun inikasıdır. Təfəkkür qanunları-fikir aktları arasındakı ümumi, mühüm, zəruri, sabit, təkrarlanan əlaqə və münasibətlərdir.

«Fikirlər aləmi, səltənəti» insan beynində öz-özünə yaranmır, özlüyündə mövcud deyildir, onun fasiləsiz ilkin şərti

«cisimlər aləminin», real gerçəkliyin özüdür, fikirlərin həqiqiliyi də gerçəkliklə müəyyən olunur.

İkincisi, təfəkkürün gerçəklikdən asılılığının spesifik

xarakteri mövcuddur. Təfəkkür gerçəklikdəki cisim və hadisələrin, maddi əşyaların ideal, fikirlər formasında beynimizdə yenidən inikasındır, hasil olmasıdır. Əgər gerçəkliyin özü sistemli səciyyə dəşiyirsə, müxtəlif sonsuz sistemlər çoxluğundan ibarətdirsə, təfəkkürün özü xüsusi universal inikas sistemidir ki, onun da müəyyən tərdə özü arasında əlaqəli olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir edən elementləri vardır.

Üçüncüsü, mövcud biliklər əsasında baş verən bilavasitə inikas üsulu mövcuddur. Burada ayrıca götürülmüş cisim və

hadisəni deyil, bir çox əşyalar çoxluğunu əhatə edən ümumiləşmiş xarakter daşıyan inikasdən söhbət gədir.

Dördüncüsü, burada bilavasitə gerçəkliyin özü yox, onun insanların əmək fəaliyyəti prosesində inkişafı və yenidən dəyişməsi ifadə olunur.

İnsan, onu əhatə edən gerçəkliyi dərk edərkən, predmet və hadisələrin səbəblərini müəyyənləşdirməyə, mahiyyətini açmağa, təbiət və cəmiyyət qanunlarından praktik fəaliyyətində istifadə etməyə cəhd edir. Gerçəkliyin konkret məntiqi formalarla inikasına isə təfəkkürsüz nail olmaq mümkün deyil.

1. Təfəkkür gerçəkliyi ümumiləşmiş obrazlarla əks etdirir. Hissi idrakdan fərqli olaraq təfəkkür fərdidən, konkretdən ayrıcadan uzaqlaşaraq, cisim və hadisələrdəki ümumi, təkrarolunmaz, zəruri və mühüm xassələri ayırır.

2. Təfəkkür – gerçəkliyin şüurumuzda vasitəli inikası prosesidir. Biz hiss orqanlarının köməyi ilə bilavasitə gerçəklikdəki cisim və hadisələri dərk edirik. Konkret halda təcrübəyə müraciət etmədən hazır biliklərdən alınan yekun, nəticə, onun alınması prosesinin özü isə nəticə çıxarma adlanır. Bu cür biliklərin elmi-nəzəri idrakda, insanın idraki fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti vardır.

3. Təfəkkürün xüsusiyyətlərindən biri də onun dillə, nitqlə üzvi vəhdətindədir. Dil materialından kənarında təmiz təfəkkür yoxdur. Təfəkkür ancaq dil materialı əsasında yaranır və mövcud olur. İnsanlar dilin köməyi ilə fikir fəaliyyətinin nəticələrini təfəkkürdə ifadə edir, möhkəmləndirir, fikirlərini mübadilə etməklə, qarşılıqlı anlaşmaya nail olurlar.

Gerçəkliyin bilavasitə inikası olan təfəkkür xüsusilə yüksək aktivliklə fərqlənir. Lakin aktivlik bütövlükdə bütün idrak prosesinə də aiddir. Təfəkkür prosesində insan ümumiləşdirməni, abstraksiyanı və digər fikir üsullarını tətbiq etməklə, gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqındakı bilikləri kökündən dəyişdirməklə, onları ancaq təbii dilin vasitələri ilə yox, müasir elmlərdə mühüm rol oynayan formalaşmış dilin

simvolları ilə də ifadə edir. Təfəkkür insana onu əhatə edən gerçəklikdə öz yerini müəyyənləşdirməyə, hadisələrin dərkində düzgün istiqamət götürməyə və mürəkkəb proseslər labirintindən çıxış yolu tapmağa kömək edir. İnsanların maddi istehsaldakı əmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn təfəkkür əməyin və istehsal prosesinin özünə güclü təsir edir. Bu qarşılıqlı təsir prosesində təfəkkür yenidən idealdan maddiyə çevrilir, mürəkkəb və müxtəlif əmək alətlərində, onunt yaratdığı saysız-hesabsız maddi və mənəvi dəyərlər xəzinəsində təcəssüm olunur. İnsan şüur və təfəkkürün köməyi ilə «ikinci təbiət»i yaradır. Təfəkkür əşya və hadisələrdəki konkret xassələrdən uzaqlaşmaqla, eyni məntiqi sinfə daxil olan predmetlərdə ümumi, vacib əlamətləri ayırır, mühüm əlaqələri aşkara çıxarır. Yer üzünün əşrəfi sayılan insan köklü surətdə təbiətin mənzərəsini dəyişir, onun səthini öyrənməklə, kosmik ənginlikləri fəth edir, sualtı və yeraltı sərvətləri aşkara çıxarır və mənimsəyir ki, burada da həlledici rol təfəkkürə məxsusdur.

Təfəkkür hissini idrakdan təcrid etmək yanlış baxışdır. Real idrak prosesində bu pillələr ayrılmaz vəhdətdədir, hadisələrin dərkinin tərəf və momentləridir. Lakin, hissi idrakın formalarında da elə ümumiləşdirmə ünsürlərinə rast gəlinir ki, bunlar da məntiqi idraka keçidin müqəddəm, ilkin şərtlərini təşkil edir. İnsanın nail olduğu bütün biliklərin mənbəyi son nəticədə duyğu, qavrayış və təsəvvür olsa da, o, təfəkkürün rolunu əvəz edə bilməz, çünki elementar hissəciklərin hərəkətini, təbiət və cəmiyyət qanunlarının mahiyyətini ancaq məntiqi təfəkkürlə anlamaq olur.

“Anamlı təfəkkür ancaq insanlara xasdır. Heyvanlarda ancaq təfəkkürün müəyyən əlamətlərinə rast gəlmək olar” fikri İ.Pavlova məxsusdur.

Təfəkkürün formalarına aiddir-mücərrədləşdirmə, tərif, bölgü, əqli nəticə “Anlayış” predmet və hadisələrin ümumi, mühüm əlamətlərini əks etdirən fikirdir, təfəkkür formasıdır.

MÖVZU № 3. Məfhumun məntiqi quruluşu

PLAN:

Məfhum və məntiqi quruluş.
Dəlalat. Dəlalatın növləri.
Sözün dəlalatı.
Uyğunluq.
Bədii ədəbiyyatda sözün dəlalatı.
Sözün öz mənası ilə müqayisəsi.
İki sözün məna etibarilə müqayisəsi.
Müxtəlif mənalı sözlərin növləri.
Müqabil sözlərin qisimləri.
Sözün mütləq növləri.

Məfhum real gerçəkliyin dərkində əsas rol oynayır, insan onun vasitəsilə cisim və hadisələrin mahiyyətini aşkara çıxarır, gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklərə yiyələnir. Obyektiv gerçəkliyin özündə məfhum yoxdur, bunlar insan şüurunda meydana gəlir və gerçəkliyin predmetlərini, hadisə, proseslərini əvəz edir, insan təbii ünsiyyət dilinin və formalaşmış dillərin köməyi ilə əldə olunmuş bilikləri sistemləşdirir, nəsildən-nəslə keçirir, inkişaf etdirir. Təfəkkür gerçəkliklə üzvi vəhdətdədirsə və öz ifadəsini bilavasitə dildə tapırsa, onda təfəkkür forması kimi məfhumun ümumi xarakteristikasını vermək məqsədilə məntiq üçün əsas olan iki suala – məfhumun gerçəkliklə necə əlaqələndirilməsinə və onun dildə necə ifadə olunmasına cavab vermək zəruri bir işdir.

Məntiq tarixində məfhumlara münasibətdə iki cür ifratçılığa yol verilmişdir. Bir çox məntiqçilər məfhumları gerçəklikdən təcrid edərək, ona qarşı qoyurdular, gerçəkliklə məfhumların üzvi əlaqəsini izah edə bilmirdilər. Digər qrup

alimlər isə məfhumlarla gerçəkliyi eyniləşdirirdilər (Hegel kimi), məfhumların dərin keyfiyyət fərqlərini, onun spesifikliyini anlamırdılar. Bu ifratçılıqdan qaçmaq məqsədilə əvvəlcə məfhumların genezisini (mənsəyini) və onun mahiyyətini açmaq lazımdır.

Məfhumların meydana gəlməsi – insan təfəkkürünün təşəkkül tapmasının və inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur, başqa cür desək, bu prosesin ilkin şərtləri, şəraiti və səbəbləridir. Təfəkkürümüzdə məfhumların meydana gəlməsi və mövcudluğunun obyektiv əsasını bizi əhatə edən gerçəkliyin predmetli xarakter kəsb etməsidir, başqa cür desək, gerçəklikdə keyfiyyət müəyyənliyinə malik olan ayrı-ayrı predmet və hadisələrin olmasıdır. Məsələn, bitki, canlı, Yer, Günəş, planetlər, kosmik səma, çaylar, dağlar və s. əgər belə predmetlər olmasaydı, ona uyğun məfhumlar da yaranmazdı. Bizi əhatə edən gerçəklikdəki predmet və hadisələr rəngarəngdir, bir-birilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Cisimlərin hər cür xassəsi, əlaməti, vəziyyəti, münasibəti onu bir predmet kimi xarakterizə edir, digərlərindən ayırır, onun dərk olunmasına kömək edir. Bütün predmet və hadisələr az və ya çox dərəcədə mürəkkəb xarakter daşıyır, öz aralarında əlaqəli olan elementlərdən ibarətdir və bunlar bu və digər xassələrə malikdir. Bu xassələr digər predmetlərlə müəyyən əlaqə və münasibətdə yerləşir. Cismin əlaməti onun digər cisimlərlə oxşar və fərqli cəhətləridir, başqa cür desək, predmeti konkret predmet kimi səciyyələndirən, onu başqalarından ayıran cəhətlərdir (əlamət kimi predmetin göstəricisi, nişanəsi, cismin tanınma vasitəsi və s. xassələr götürülür). Biz çox vaxt həyatın, dövlətin, böhranın və digər hadisələrin əlamətləri haqqında mühakimələr yürüdürük. Hüquqi sferada cinayətin və cəzanın əlamətləri, canlı şəxsin və yaxud meyitin anatomik əlamətləri kimi fikirlərə tez-tez rast gəlirik.

Predmetin, hadisənin əlamətləri çoxdur və cürbəcür xarakter daşıyır. Əlamətlər ümumi, fərqləndirici, mühüm, qeyri-mühüm, zəruri, təsadüfi, təkə və s. yerlərə bölünə bilər. Belə bölgünün özü nisbi səciyyə daşıyır, çünki bir qrup predmetlər üçün ümumi olan əlamət onları digər predmetlərdən fərqləndirdiyinə görə fərqləndirici kimi çıxış edə bilər, bir münasibətdə mühüm olan əlamət digər münasibətdə qeyri-mühümə, bəzi əlaqələrdə zəruri olan digərində təsadüfiyə və əksinə çevrilə bilər. Lakin, bu əlamətlərin fərqləndirilməsi bütövlükdə obyektiv məna daşıyır. Əlamətlər cinsi və növü əlamətlərə də bölünə bilər. Məsələn, canlılıq, tənəffüs etmək və s. insan üçün cinsi əlamətdirsə, mühakimə yürütmək qabiliyyəti, nitqin olması insanın növü fərqləndirici əlamətidir. İnsanın həyatında ümumi, mühüm, zəruri əlamətlər başlıca rol oynayır. Məfhumların əsası da təşkil edən əlamətlərdir. Hər cür predmet müxtəlif əlamətlər çoxluğuna malikdir. Cismin, hadisənin daxili təbiətini, onun mahiyyətini əks etdirən əlamətlər mühüm əlamətlər adlanır. Məsələn, «cinayət» məfhumunun mühüm əlamətləri insanın qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum olunması, şərəf və ləyaqətinin tapdalanması, böhtan, qanunsuz psixiatriya xəstəxanasına salınması və s.-dir. Cismin, hadisənin mahiyyətini ifadə etməyən əlamətlər isə qeyri-mühüm adlanır. Şəxsin ixtisası, cinayətin nəticələri, iştirakçıların kəmiyyəti, əvvəlcədən danışıqların olması, silah tətbiq etmək qorxusu və s. «cinayət» məfhumunun mühüm olmayan əlamətləridir.

Məfhumların genezisi haqqındakı bilik bizə onların həqiqi təbiətini aşkarlamağa imkan verir. Məfhum – elə

təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri beynimizdə əks olunur. Bu isə təfəkkür forması kimi məfhumların universallığını ifadə edir. Məsələn, «meyvə» məfhumu dedikdə, hisslərlə qavradığımız konkret armud, şaftalı, gilas və s.-dən fərqli olaraq onların hamısına xas olan ümumi və mühüm əlamətləri düşünürük, yaxud «planet» məfhumu dedikdə, konkret Yeri, Marsı, Veneranı və b. deyil, onların hamısına xas olan öz oxu və Günəş ətrafında fırlanmaq, kürə formasında olmaq və digər ümumi və mühüm əlamətləri təfəkkürümüzdə əks etdiririk.

Biz gerçəkliyin hərəkət və inkişafını məfhumlar, hökmlər, kateqoriyalar və qanunlar vasitəsilə beynimizdə əks etdiririk, öyrənirik. Bu mənada məfhumlar «donuq» hərəkətsiz deyildir, bunlar daim hərəkət edir, bir-birinə keçir, canlanır, bunsuz canlı həyatı anlamaq çətindir. Məfhumlar yüksək təşəkkül tapmış insan beyninin ali məhsuludur. Hər bir məfhumun inkişaf prosesi iki istiqamətdə gedir:

1. elmin, texnikanın və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində yaranan məfhumlar dürüstləşdirilir və abstraksiya səviyyəsinə qaldırılır.

2. köhnə məfhumlar dəyişdirilir, saf-çürük edilir, bununla da gerçəkliyin dəqiq, dolğun mənzərəsini əks etdirən yeni məfhumlar sistemi yaranır. Elmi məfhumların yaranması da idrakın müxtəlif üsul və metodlarını tətbiq etməklə yaranan mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. İdrakın gedişində predmet və hadisəyə aid olan təsadüfi, qeyri-mühüm əlamətlər atılır, konkret məntiqi sinfə aid olan predmetlərdəki ümumi,

vacib, zəruri əlamətlər sintezləşdirilir ki, bunlar da məfhumların məzmununu təşkil edir. Məfhum boş, məzmunuz abstraksiya deyil, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm, zəruri əlamətlərin inikasıdır. Məfhumların fərqləndirici xüsusiyyəti ümumilikdir, ümumilik mahiyyətin inikasıdır, mahiyyət isə varlığı əks etdirir. Məgər dilçiliyin mahiyyətini dil kateqoriyalarından kənarında, fəlsəfəni isə onun isnad etdiyi qanun və kateqoriyalardan xaricdə öyrənmək olarmı? Qətiyyəən mümkün deyildir.

Predmeti gerçəkliyin inikası olan məfhumlar öz mövcudluğu ərzində nisbi müstəqilliklə xarakterizə olunur. Predmet aradan çıxıb bilər, lakin onun məfhumu saxlanılır, nəsilən-nəslə keçirilir. Məsələn, Varşava müqaviləsi, Sovet dövləti və b. kimi məfhumları qeyd etmək olar.

İdrakın dialektikası elədir ki, gerçəkliyin dəyişməsi və inkişafı ilə yeni məfhumlar yaranır. Məsələn, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsilə onun pozulması imkanı olan oğurluq və ondan müdafiə vasitəsi kimi hüquq məfhumu meydana gəlmişdir. Yeni məfhumların meydana gəlməsi idrakın özünün dərinləşməsi və inkişafı prosesilə əlaqəlidir, bununla da biz predmet və hadisələrdə yeni tərəfləri, xassələri, əlaqə-münasibətləri aşkara çıxarıyıq. Obyektiv gerçəkliyin dərin dialektikası məfhumların labüd dialektikasını şərtləndirir. İnsan idrak prosesində fikrin sadə, elementar abstraksiyalarından daha geniş, dərin, güclü abstraksiyalara doğru gedir ki, bununla da gerçəkliyin tam inikasını vermək mümkündür.

Gerçəkliyin məfhumlarda inikası abstraksiyadır. Məfhum şeylərin fikri inikasıdır. Məfhumda predmetin özü, xassələri,

onlar arasındakı müxtəlif münasibətlər əks olunur. Hər üç halda məfhum əşyaların əlamətləri haqqında fikridir, lakin hər cür fikir məfhumu ifadə etməyə də bilər. Bu baxımdan məfhumların hissi idrakın formalarından fərqli cəhətlərini də qeyd etmək olar.

1. əgər təsəvvür predmet və hadisələrin fərdi, konkret, əyani obrazıdırsa, məfhum onların ümumiləşmiş obrazıdır.

2. məfhum həmişə bəzi məntiqi əlaqələrin üzvi hissəsi kimi ya hökmün, ya da əqli nəticənin tərkibində meydana gəlir, təsəvvür isə belə məntiqi əlaqələrdən kənar yaranır, lakin təsəvvürlərdə olan ümumiləşdirmə və sintezləşdirmə bacarığını heç kim inkar edə bilməz.

3. təsəvvür fərdi səciyyə daşıyarsa, məfhum ümumi, sintetik xarakterə malikdir. Təsəvvür də predmetin əlamətləri haqqında fikir, lakin ola bilsin ki, məfhumu ifadə etməsin. Biz Bakı metrosunun «Nizami» stansiyasının daxili görünüşünü, Nizaminin əsərlərindən götürülmüş divardakı illüstrasiyaları, stansiyadakı gözəl ornamentli şəbəkələri, onun «Azad qadın» heykəlinin yanında yerləşməsini və digər əlamətləri hafizəmizdə canlandırma bilirik, lakin bunlar «stansiya» məfhumunun mühüm əlamətlərini əks etdirmir. Hər bir məfhumun obyektiv və subyektiv tərəfi vardır, bunlar dialektik vəhdət təşkil edir.

Sual 2. Məfhumların idrakda rolu, onların məntiqi strukturu və funksiyaları

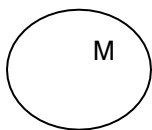
Hər bir məfhumun iki tərəfi:

1. məzmun;
2. həcm vardır.

Məzmun – məfhumda fikirləşilən cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləridir. Məsələn, «hüquq» məfhumunun məzmununa «insanların davranış normalarının məcmusu», bu normaların «dövlət tərəfindən müəyyən olunması və təsdiqi», onların «dövlət orqanları tərəfindən məcburi təminatı» və s., «su» məfhumun məzmununa mayelik, elastiklik kimi xassələr daxildir. Məzmun hər bir məfhumun zəruri xarakteristikasıdır, məzmunuz məfhum yoxdur. Bəzən elə fikirlərə rast gəlirik ki, guya «məzmunuz» məfhumlar da vardır, bununla da onu nəzərdə tuturlar ki, predmet və hadisələrin bütün mühüm və zəruri əlamətlərini əks etdirməyən məzmunu «sönük», «boş» olan məfhumlar da vardır. Bu fikir reallığa uyğun deyildir. Digər tərəfdən, həcminə heç bir obyekt daxil olmayan boş həcmi məfhumların olduğunu heç kim inkar etmir

Məfhumların məzmununu ümumi şəkildə belə göstərmək olar: $M(RQZ)$, M – hər cür məfhumu, RQZ isə ondakı predmetlərin əlamətlərini ifadə edir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, məfhumda onun struktur elementləri arasındakı fərq – nisbi əlamətlərdir. Bu o deməkdir ki, bir məfhumu münasibətdə əlamət kimi çıxış edən nə isə bir şey digər halda öz əlamətləri olan müstəqil məfhumdur. Bu mənada demək olar ki, məfhumun məzmununun özü məfhumdan ibarət olur. Bu paradoks deyildir, dünyanın vəhdəti və obyektiv qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən məfhumların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsinin təzahürüdür. Bunların fərqi onların strukturunun mürəkkəbliyindədir. Belə bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, məfhumlarda fikrləşilən əlamətlər ayrı-ayrı deyil, bütöv sistem yaradaraq, bir-birilə ayrılmaz əlaqədədir. Bunun özü gerçəkliyin sistemli xarakter daşmasının təfəkkürdə inikasıdır. Məfhumların məzmununu təşkil edən əlamətlər sistemində cinsi və növü əlamətləri də fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, «hüquq» məfhumu «insanların davranış normalarına münasibətdə növü bildirirsə, hüququn konkret növlərinə münasibətdə cinsi bildirir».

Məfhumların səciyyəvi cəhətlərindən biri də onların həcmə malik olmasıdır. Məfhumun həcmi dedikdə, onda əks olunan fikir cisimlərdir, yaxud onların məcmusudur, başqa cür desək, konkret məzmunu xidmət edən növ məfhumlarıdır. Məsələn, «tələbə» məfhumunun həcminə bütün tələbə fərdləri, «cinayət» məfhumuna cinayətin «bütün ünsürləri», bütün növləri daxildir. «Hüquq» məfhumunun həcminə isə keçmişdə, indiki zamanda və gələcəkdə mümkün olacaq hüquqi normaların bütün konkret toplumu aiddir. Məfhumların həcmi qrafik formada belə səciyyələndirmək olar:

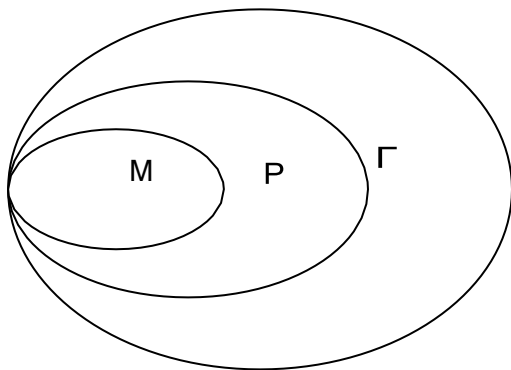
M – hər cür məfhumu bildirir.

Məfhumların məzmun və həcmi bir-biri ilə üzvi əlaqədədir. Bu əlaqə ondadır ki, məfhumun məzmununa uyğun həcmi, həcmə uyğun da məzmunu vardır. Lakin, onların qarşılıqlı münasibətində özünəməxsus qanunauyğunluq vardır: məfhumun həcmnin azalması ilə onun məzmunu artır, zənginləşir və əksinə, həcm genişlənməsi məzmunun azalmasına, əlamətlərin sayının əksilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, «tələbə» məfhumundan «azərbaycanlı tələbə» məfhumuna keçdikdə məzmun artır, həcm azalır, əksinə götürüldükdə, məzmun azalır, həcm genişlənir.

Məsələn, «insan», «türk», «azəri türkü» məfhumlarını nəzərdən keçirək. «İnsan» məfhumunun məzmununa bütün insan fərdlərinə aid olan ümumi və mühüm əlamətlər daxildir. «Türk» anlayışının məzmunu əvvəlkinə nisbətən daha zəngindir, çünki bütün insanlara xas olan ümumi əlamətlərlə yanaşı, bütün türklərə aid olan xüsusi əlamətlər (ruslardan, yaponlardan, gürcülərdən və digərlərindən fərqli olan) götürülür. Bu nümunədə məzmunun artması məfhumun həcmnin azalması ilə ayrılmaz əlaqədədir, burada bütün insanlar yox, onların bir hissəsi olan türklərdən söhbət gedir. «Azəri türkü» məfhumunun məzmunu isə daha zəngindir, çünki əvvəlki əlamətlərlə yanaşı (bütün insan və türklərə aid olan) azəri türklərinə aid spesifik xassələrdə (qazax, özbək,

qaqauz və digər türk xalqlarından fərqli olan) buraya aid edilir. «Türk» məfhumunun həcminə uyğun olaraq, ona türk xalqlarından biri olan azəri türkləri daxil edilir.

Yuxarıdakı məfhumların qarşılıqlı əlaqəsini əyani şəkildə belə göstərmək olar:

burada M – azəri türkünü, R – türkü, Q – insan məfhumunu bildirir.

Məfhumların idrak prosesində rolu və əhəmiyyəti ilə yanaşı, müəyyən funksiyaları da vardır. Bunlardan ikisini qeyd etmək olar:

1. məfhumlar idraki funksiyadır. Məfhumlarda hər şeydən əvvəl, insanların dərkedici, mücərrədləşdirici fəaliyyəti nəticəsində qazandığı biliklər sistemi cəmləşir, əvvəlcə gələn idrak prosesinin nəticələri gələcəkdə predmet və hadisələrin dərinədən, hərtərəfli öyrənilməsi vasitəsinə xidmət edir. Bu proseslər bir çox məntiqi əməliyyatlar əsasında həyata keçirilir. Bunlardan biri predmet və hadisənin məfhumda daxil edilməsi və onun vasitəsilə dərkidir. Məsələn, bərk cisimlərin, mayələrin və qazların ümumiləşdirilməsi yolu ilə «əşya» məfhumu yaradılmışdır, sonrakı inkişaf prosesində isə əşyanın yeni növü olan «plazma» məfhumu meydana gəlir. İnsanın əldə etdiyi empirik biliklər toplanaraq, sistemləşdirilir, aydınlaşdırılır və dəqiqləşdirilərək, gec-tez elmə çevrilir. Məfhumlar ayrı-ayrı elmlərin hüceyrəsidir, məfhumsuz elm yoxdur. Elmsiz maddi və mənəvi istehsalın, eyni zamanda ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı mümkün deyildir. Biz kainatda sonsuz predmet, hadisələr və onlara uyğun məfhumlar içərisində yaşayırıq. Bu məfhumlardan gündəlik təfəkkür praktikasında geniş istifadə olunur. Hər bir elmin ciddi sistem yaradan məfhumlar aparatı yoxdur. Fəlsəfədə «varlıq», «şüur», «məkan və zaman», «qanun» və i.a.; iqtisadi nəzəriyyədə «əmtəə», «dəyər», «kapital», «izafi dəyər», «renta» və s.; ictimai elmlərdə «cəmiyyət», «istehsal», «dövlət», «bazis», «üstqurum» və i.a. məfhumları göstərmək olar. Elmi məfhumlar təbiət və cəmiyyətin müxtəlif tərəflərini əks etdirərək, insana onu əhatə edən aləmdə düzgün istiqamət götürməyə və məqsəduyğun fəaliyyət göstərməsinə geniş imkan yaradır.

Hüquq elmləri də «hüquq», «cinayət», «qanunçuluq», «ədalət mühakiməsi», «cəza», «cinayət tərkibi» və s. məfhumlar üzərində əməliyyat aparır. Hüquqi məfhumların

özünəməxsusluğu ondadır ki, onlarda hüquqla nizamlanan insanlar arasındakı münasibətlərin geniş sahələri əks olunur. Hüquqi qanunların köməyi ilə cəmiyyətdə insanların davranış normaları müəyyən olunur, nizama salınır, insanlar arasındakı münasibətlərin özü təkmilləşdirilir.

Məfhumların idraki funksiyası ilə sıx əlaqəli olan digər bir funksiyası – kommunikativ, başqa cür desək, ünsiyyət vasitəsi funksiyasıdır. İnsanlar öz biliklərini məfhumlar formasında möhkəmləndirərək, birgə fəaliyyət prosesində onları mübadilə edir və gələcək nəsillərə ötürürlər. Bununla da biliklərin sosial varisliyi həyata keçirilir, nəsillərin mənəvi vərəsəliyi təmin olunur.

Sual 3. Məfhumların növləri

Məfhumları həcmə görə iki növə (fərdi və ümumi) ayırmaq olar. Əgər məfhumun həcminə ancaq bir fikir cismi, hadisəsi daxildirsə, bunlar fərdi məfhumlar adlanır. Məsələn, Mars planeti, Bakı, Xəzər dənizi, Möminəxatun türbəsi, 1514-cü il Çaldıran döyüşü və i.a. Vahid bütöv kimi fikirləşilən, toplayıcı mənasında işlədilən və predmetlərin məcmusunu əhatə edən məfhumlar da fərdiyə daxildir (məsələn, Günəş sistemi, MDB, Azərbaycan Respublikasının əmək qanunları haqqında kodeksi,

AİB, əqli nəticənin ümumi qaydaları və s.). Bu cür məfhumlara fərdi sinif də deyilir.

Ümumi məfhumların həcminə predmetlər qrupu (ikidən çox predmet və hadisələr) daxildir. Əgər beynimizdə elementlərin çoxluğu fikirləşilirsə və bu qrupun elementləri ayrıca mənada işlədilirsə, onlara ümumi məfhumlar deyilir (məsələn, qanun, şəhər, canlı, dövlət, metal və s.). Çox vaxt bu cür məfhumlara universal sinif də deyilir. Burada incə bir məqamı qeyd etmək olar. Universal həcmli məfhumlarda nəzərdən keçirilən sahənin bütün elementləri fikirləşilir. Bu cür elementlər sinfi universal, yaxud universum adlanır. Məsələn, karbohidrogenlər sinfi, metallar sinfi, qanunlar sinfi, biliklər sinfi və s. universum adlanır. Fərdi və universal siniflə yanaşı, məntiqdə sıfır həcmli məfhumlara da təsadüf edirik. Bu məfhumların həcmində mövcud olmayan predmetlər fikirləşilir, buna boş həcmli sinif də deyilir. Həcminə heç bir ünsür daxil deyildir (ölümsüz adam, qar qız, əbədi canlı, qanadlı at və s.). Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Həcmdə boş və boş olmayan məfhumlar mövcud olan və mövcud olmayan real fikir cisimlərinə aid olmasından asılı olaraq fərqləndirilir. Kentavr, su pərisi, ideal qız və b. kimi sıfır həcmli məfhumlar boş sinifə aid edilir. Lakin elmi planda bu mütləq uydurma deyildir, belə ki, bu məfhumlardan bəziləri həqiqətən fantastik (mifoloji) xarakter daşıyır (cin-şəyatin, kentavr və s.). Lakin bəziləri isə (teplarod – istilik törədən çəkisiz maddə, flogiston, maqnit mayesi, həyat gücü, əbədi mühərrik və s.) elmi və texniki məfhumlar kimi təklif olunmuşdur. Lakin elmin və texnikanın sonrakı inkişafında bunların əsassızlığı aşkara çıxmışdır. Müxtəlif elmlərdə əhəmiyyətli dərəcədə köməkçi rol oynayan ideallaşdırılmış obyektlər haqqındakı məfhumlar da (ideal qız, ideal dövlət, mütləq qara cisim) boş sinifə daxildir. Real mövcud olmayan, lakin mümkün olan (kommunist cəmiyyəti, qeyri-yer

sivilizasiyası, planetdən kənar adam) boş məfhumlar sırasına daxildir.

Məfhumların boş və boş olmayanlara bölgüsü də nisbidir, çünki bu bölgü mövcud və mövcud olmayan, real və qeyri-real obyektlər arasındakı sərhədin dəyişkənliyindən asılıdır. Bəzi şəraitdə mövcud olmayan digərində ola bilər və yaxud əksinə. Məsələn, BVM-dən əvvəl Varşava müqaviləsi məfumu yox idi, müharibədən sonra real oldu, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra mövcud deyildir, lakin tarixi xarakter daşıyan məfhum kimi qalır. Deməli, bir sistemdə boş olmayan məfhum (qiymətlər cədvəli) digərlərində boş ola bilər. Məsələn, ilahi odun oğrusu Prometey məfumu mifologiyada mifoloji obrazlar kateqoriyasına daxildir, burada qətiyyənlə boş deyil. Elmi planda bu boş məfhumun gerçəklikdə analoqu yoxdur.

Məfhumların fərdi və ümumiyyətlə bölünməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu nisbilik eyni məfhumun bəzi şəraitdə fərdi, digərlərində isə ümumi kimi təzahür etməsində özünü göstərir. Məsələn, SSRİ prezidenti məfumu SSRİ dağılmasından əvvəl fərdi idi, onda ancaq bir şəxs fikirləşilirdi, lakin ittifaq dağıldıqdan sonra artıq bu məfhum ümumiyyətlə çevrilir. Çünki keçmiş ittifaqa daxil olan respublikaların hamısında prezidentlər seçilir (Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və s.). Başqa bir nümunə götürək. Sovet hakimiyyətinin ilkin illərində siyasi partiya məfumu ümumi səciyyə daşıyırdısa, sonralar birpartiyalı siyasi sistemdə fərdiyə çevrilir, indi isə çoxpartiyalılığın yenidən yüksəlişi və inkişafı ilə ümumiyyətlə çevrilir.

Ümumi məfhumların özləri qeydə alınan və qeydə alınmayanlara bölünür. Qeydə alınan elə məfumlardır ki, onun həcminə sonlu elementlər çoxluğu daxildir, prinsipə onları hesaba almaq mümkündür. Qeydə alınmayan məfhumların həcminə isə sonsuz elementlər çoxluğu daxildir. Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, Belarus BDU-nun 1974- cü ildə nəşr etdirdiyi «Məntiq» dərsliyində gətirilən insan,

müstəntiq, fərman, qasırğa və b. kimi məfhumları qeydə alınan kimi vermək, faktik və məntiqi cəhətdən yanlış fikirdir, çünki onların həcmi müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Məfhumların həcmə görə bölünməsinə toplayıcı ümumi məfhumlar xüsusi bir qrup təşkil edir. Toplayıcı məfhumlar vahid bütövü təşkil edən elementlər toplusunu fikirdə inikasdır. Bu məfhumlar ümumi kimi elementlər çoxluğunu əks etdirir. Toplayıcı məfhumlar fikir prosesində işlədilməsindən asılı olaraq ümumi və fərdi ola bilər. Mühakimə prosesində ayrıca və toplayıcı məfhumların düzgün işlədilməsinin idraki və məntiqi əhəmiyyəti daha çoxdur. Əgər mülahizə məntiqi sinfin hər bir elementinə aiddirsə, məfhum ayrıca vəhdətdə götürülən sinfin hər bir elementinə aid edildirsə, ayrılıqda hər bir elementə tətbiq olunmursa, onda toplayıcı mənada işlədilir. «M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun tələbələri dialektik məntiqi yaxşı bilmirlər» hökmündə BDU-nun tələbələri məfhumunu ayrıca mənada işlədirik, çünki bu müddəa universitetin hər bir tələbəsinə aid edilir.

«Universitetin aspirantları elmi-nəzəri konfrans keçirdilər» hökmündə isə universitetin aspirantları məfhumu toplayıcı mənada işlədilir. Bu hökmə «hər bir» sözü tətbiq olunmur, fikir aspirantların hamısına aid edilir. Toplayıcı məfhumun məzmununu onun həcminə daxil olan hər bir ayrıca elementə aid etmək olmaz, bu məzmun elementlərin bütün məcmusuna daxildir. Məsələn, kollektiv məfhumunun mühüm əlamətləri kollektivin ayrıca hər bir üzvünə aid edilir, fikir kollektivin birlikdə hamısına tətbiq olunur.

Məfhumlar məzmununa görə konkret və mücərrədə bölünür. Bu bölgünün əsasında məfhumun predmeti, predmetlər sinfini, onların xassə aralarındakı əlaqəni əks etdirmə xüsusiyyəti durur. Məfhum müstəqil mövcud olan predmet və yaxud predmetlərin məcmusunu əks etdirirsə, konkret olaraq onların xassə və aralarındakı əlaqəni bildirirsə, mücərrəd adlanır. Metal, ağac, vəkil, respublika, tələbə,

konkret, igidlik, vətənpərvərlik, vicdan, eyniyyət, oxşarlıq, bərabərlik və s. mücərrəd məfhumlardır. Konkret və mücərrəd məfhumlar arasındakı fərq predmetlər, onların xassə və əlaqələri arasındakı ayrılıqlara əsaslanır. Mücərrəd məfhumlar predmetin müəyyən əlamətinin predmetin özündən təcrid olunması və mücərrədləşdirilməsi nəticəsində yaranır və bu əlamətlər müstəqil fikir obyektləri kimi düşünülür. «Çirkinlik», «namusluluq» məfhumları bu əlamətlərə malik olan şəxslərdən təcrid edilməklə, fikir obyektini kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da mücərrəd məfhumlardır.

Bəzən konkret məfhumları fərdilə, mücərrədi ümumi ilə qarışdırırlar ki, bu da hadisə və proseslərin dərinə dərinə maneçilik törədir. Ümumi məfhumlar konkret və mücərrəd ola bilər, bunları yerində düzgün işlətmək vacib məsələdir. Konkret məfhum isə mücərrəd və fərdi ola bilər.

Konkret və mücərrəd məfhumların xüsusiyyətini bilməyin onların üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlarda mühüm əhəmiyyəti vardır. Bəzi dillərdə, o cümlədən rus dilində konkret məfhumu ifadə edən söz qaydaya görə cəm halda işləyə bilər. Lakin, mücərrəd məfhumu ifadə edən sözlərin cəm halı yoxdur.

FORMAL MƏNTİQ

Tərif vermək elə bir məntiqi əməliyyatdır ki, onun köməyi ilə mühakimə prosesində işlədilən məfhumların aydınlığını, birmənalılığını, müəyyənliyini təmin edirik.

Tərif mühakimə prosesində iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir:

1. onun idrak funksiyası. Predmet və hadisələrə verilən təriflərdə insanın idraki, mücərrədləşdirici fəaliyyətinin daha çox ümumi nəticələri möhkəmləndirilir. Eyni zamanda, təriflər predmet və hadisələrin sonrakı dərinə, onları anlamağın əsasına xidmət edir.

2. tərifin kommunikativ (əlaqə, ünsiyyət) funksiyası vardır, bu o deməkdir ki, ünsiyyət prosesində əldə olunmuş biliklər tərif formasında digərlərinə verilir və tərifin köməyi ilə məfhumların qarışdırılmasının qarşısı alınır, qarşılıqlı anlaşmaya nail olunur, bununla da nəsillərin mənəvi əlaqəsi həyata keçirilir.

Məfhumun işlədilməsində dilçilərdən, jurnalistlərdən, xüsusilə də hüquqşünaslardan daha çox diqqətlik və dəqiqlik tələb olunur, çünki onlar tərifdən xüsusilə geniş istifadə edirlər, jurnalistin hər bir ifadəsi məntiqə söykənməlidir. Hüquqşünaslıqda bir çox qanunverici aktlar tərifdən başlayır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində

ümumiyyətlə cinayətin və onun ayrı-ayrı növlərinin (qarət, oğurluq, quldurluq, adam öldürmə, dələduzluq və s.) tərifləri verilir. Hüquqi praktikada xarici valyuta, valyuta qiymətləri, valyuta əməliyyatları və s. kimi məfhumların tərifini vermədən onların məzmununu aşkara çıxarmaq qeyri-mümkündür.

Tərifin məzmununu, onun növ müxtəlifliklərini və qaydalarını ətraflı bilmək məqsədilə birinci növbədə onun strukturunu (quruluşunu) təhlil etmək lazımdır. Bu strukturun izahı tərifin və onun funksiyalarının təbiətindən irəli gəlir.

Hər bir tərif özü ilə sıx əlaqəli olan iki elementdən (tərif verilən və tərif verən) ibarətdir. Tərif verilən məfhum odur ki, tərif prosesində onun məzmunu açılır. Tərifdə predmetin,

məfhumun, yaxud da sözün məzmununu aşkara çıxarılır. Tərif verilənin məzmununu təşkil edən ümumi və mühüm əlamətlərə xidmət edən məfhum (söz birləşməsi) isə tərif verən adlanır. «Məfhum predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən fikirdir» hökmündə «məfhum» termini tərif veriləni, «predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətini əks etdirən fikir» isə tərif verəndir. Azərbaycan dilində dir, dır, dur, dür və s. kimi şəkilçilər «tərif verilən» və «tərif verən» məfhumu arasındakı məntiqi əlaqəni ifadə edir. Bu şəkilçilər tərifin tərkib hissələrinin qarşılıqlı eyniyyəti əlaqəsini qəti müəyyən edir. «Tərif verən» və «tərif verilən» məfhumları çox vaxt qısaltılmış şəkildə simvolik formula ilə belə göstərilir: $Dfd=Dfns$. Burada Dfd (lat. definiendum) tərif verilən, Dfns (lat. definiens) tərif verəndir, = eyniyyət işarəsidir (bəzən = bərabərlik işarəsi də deyilir).

Predmet və hadisələrin məzmununu açmaq məqsədilə məfhuma müxtəlif üsullarla tərif verilir, bəzən də buna məfhuma tərif verməyin növləri də deyilir. Məntiq kitablarının əksəriyyətində məfhuma tərif verməyin üç növü:

1. əlamətləri göstərməklə verilən tərif (morfoloji tərif də adlanır);
2. cinsi, növ göstərməklə verilən tərif (bioloji tərif);
3. predmet və hadisələrin mənşəyini, kökünü və yaranmasını ifadə etməklə verilən tərif (genetik tərif) qeyd edirlər.

Biz bu bölgünün reallığını inkar etmək fikrində deyilik, lakin bu bölgü tərifin növ müxtəlifliklərini tamamilə ehtiva etmir. Predmet və hadisələrin əlamətlərini göstərməklə verilən tərif daha geniş yayılmışdır. Bu tərifdə predmetə aid olan ümumi və mühüm əlamətlər fikirdə ifadə olunmaqla, onun məzmunu açılır. Məsələn, «insan» məfhumuna tərif verdikdə, onu digər canlılar sinfindən bu cür fərqləndiririk ki, insan əmək qabiliyyəti, nitqi olan və mühakimə yürüdən canlı varlıqdır və yaxud millət – dil, ərazi, iqtisadi həyat və mənəviyyət birliyini

özündə ehtiva edən insanların tarixən yaranmış ictimai birlik formasıdır.

Bu tərifin tətbiq sahəsi geniş olsa da, bir sıra qüsurları vardır. Əvvəla, predmetlərin əlamətləri çoxdur, onların hamısını əhatə etmək, aşkara çıxarmaq olmur, ikincisi, bəzən mühüm və zəruri əlamətləri qeyri-mühümdən, təsadüfdən ayırmaq, yaxud da onları seçmək, qruplaşdırmaq vaxt aparır. Üçüncüsü, predmet və hadisələrin əlamətlərinin kəmiyyətinin sadəcə olaraq hesablanması bizi konkret məfhumun mahiyyətini müəyyənləşdirməkdən uzaqlaşdırır.

Tərif verilən məfhumun xarakterinə görə bütün cürbəcür təriflər əsas növə - real və nominala ayrılır ki, bunlardan hər biri təfəkkürdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir.

Məfhuma uyğun olaraq fikrimizdə əks olunan predmetlərin özünə verilən tərif real tərifdir. Məntiqə, konstitusiyaya, trapesiyaya verilən təriflər realdır. Ensiklopediyalarda və ona uyğun gələn spesifik lüğətlərdə real təriflərin nümunələrinə tez-tez rast gəlmək olar.

Nominal tərifdə (lat. nomen – ad) hər şeydən əvvəl, predmetin adını bildirən sözün özünün mənası açılır. Buna çox vaxt etimoloji, yaxud da ad tərfi də deyilir. Nominal tərifdə çox vaxt sözün mürəkkəb təsvirini qısaltılmış formada ifadə edən müəyyən terminin elmə daxil olması ifadə olunur. Kimyada «izotoplar» dedikdə, nüvələrinin yükü eyni olan və atom çəkirlərinə görə fərqlənən kimyəvi elementlər nəzərdə tutulur. Bu fikirdə Mendeleeyevin dövrü sistemində eyni yer tutan izotoplar termininin yaranması, onun etimologiyası ifadə olunur. Bu terminin məzmununu açmaq tələb olunarsa, onda ona belə tərif vermək olar ki, izotoplar müxtəlif atom çəkirlərinə malik olan kimyəvi elementlərin növ müxtəlifliyidir. Nominal tərifə aid bir neçə nümunə göstərək: metod (yunanca – metodos sözündəndir) yol, şərh üsulu, yaxud tədqiqat üsulu deməkdir. Teologiya (telos – məqsəd, loqos – söz, təlim) təbiət hadisələrinin inkişafındakı məqsədəuyğunluq haqqında dini

təlimdir. Kosmonavtika – kosmik uçuşların həyata keçirilməsi ilə əlaqəli olan kompleks məsələləri öyrənən elmin yeni sahəsidir. Valyuta – müəyyən dövlətin hazır pul işarələrinin məcmusudur, yaxud başqa ölkələrdə olan hazır xarici pullardır, yaxud da kredit sənədləridir.

Misallardan aşkar olur ki, nominal və real tərifin strukturu eynidir. Bu o deməkdir ki, bu bölgü tərifin struktur xüsusiyyətlərinin xarakteristikasına aid deyil. Tərifin növü orada güdülən məqsədlə müəyyənləşdirilir. Əgər nominal tərifdə müəyyən sözlərlə ifadə olunan predmetlərin mənası araşdırılırsa, onda bu real tərifə daxildir. Nominal tərifin nümunələrinə izahlı lüğətlərdə daha çox rast gəlinir.

Tərifin real və nominala bölgüsünün özü nisbi səciyyə daşıyır, çünki real tərif nominal forma kəsb edə bilər: «Konstitusiya əsas qanundur», «Fəlsəfə hikmətsevərlik elmidir» və s. Nominal tərifin özü də real forma kəsb edə bilər: «Hüququ dövlət – dövlətdir», «Fəlsəfə – təbiət, cəmiyyət və tərəkürün ümumi qanunları haqqında biliklər sistemidir», «Metod – təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk olunması və dəyişdirilməsində insanın istifadə etdiyi müxtəlif vasitə və üsulların məcmusudur» və s. real və nominal təriflər bir-birinə çevrilir, lakin çox vaxt nominal tərifdə predmetin mühüm əlamətləri göstərsə də, onun məzmunu açılmaz. Məsələn, «məntiq» termini latınca «loqos» sözündəndir ki, bu da söz, zəka, qanunauyğunluq deməkdir. Real və nominal tərif bir-birindən terminin mənasını aydınlaşdırmaq, yaxud da predmetin mühüm əlamətlərini izah etmək məsələlərinə görə fərqlənir. Gətirilən nümunələr sübut edir ki, tərifin bu növləri dialektik vəhdət təşkil edir, müəyyən şərait və münasibətdə biri digərinə çevrilir.

Məntiq kitablarının çoxunda aydın və aydın olmayan təriflərin fərqləndirilməsi məsələsinə də təsadüf edirik, lakin bunları tərifin növləri kimi izah etmək olmaz, çünki bütün təriflər məzmunundan asılı olaraq doğru və yalan ola bilər.

Aydın təriflərdə predmet və hadisənin məzmunu açılır, bu məzmunun gerçəkliyə uyğun olmalıdır, aydın olmayan təriflərdə isə məzmun dəqiq ifadə olunmur, yaxud da predmetin məzmunu təhrif olunur. Aydın tərifin əsas növlərindən biri cinsi, növü və növü fərqi göstərməklə verilən tərifdir ki, bu daha geniş yayılmışdır. Bu onunla izah olunur ki, cins-növ əlaqələri universal xarakter daşıyır. Tərifin bu formalarının yaradılması insan aqlının ən yüksək nailiyyətidir və predmetin müəyyənliyini aşkara çıxarmağın daha faydalı üsuludur. Elmi məfhumların əksəriyyətinə cins və növü fərqi göstərməklə tərif verilir. Bir neçə nümunə gətirək: «Trapeziya – ikitərəfli paralel, iki tərəfi paralel olmayan dördbucaqlıdır», «Məfhum – predmet və hadisələrin ümumi, mühüm xassələrinin və əlaqələrinin beynimizdə inikası olan fikirdir, təfəkkür formasıdır», «Oğurluq – başqasının əmlakının gizli surətdə mənimsənilməsidir» və s. Bunlardan sonuncunu təhlil edək. Burada oğurluq özündən geniş olan yaxın cinsə – «başqasının əmlakını mənimsəmək» məfhumuna daxil edilir, başqasının əmlakını mənimsəmək – cinsi, oğurluq – növü, gizli yolla – bu isə növü fərqi bildirir. Bu yolla oğurluğu digər cinayət növlərindən asanlıqla fərqləndirmək olur. Başqa bir nümunə gətirmək olar: «Qarət – başqasının əmlakını güc tətbiq etmədən açıq şəkildə mənimsəməkdir». Burada yaxın cins – «başqasının əmlakını mənimsəmək» məfhumudur, oğurluqdan növü fərqi isə ikidir: birincisi, «açıq şəkildə», ikincisi isə – quldurluqdan fərqli olaraq «güç tətbiq etməmək»dir.

Cinsi və növü göstərməklə verilən tərif geniş yayılsa da, onun çoxlu növ müxtəliflikləri vardır ki, bunlardan bir neçəsini göstərmək olar:

a) genetik tərif. Predmet və hadisələrin mənşəyini göstərməklə verilən tərif genetik tərif adlanır (lat. genesis – mənşə, mənbə deməkdir). Bu tərifdən ən çox həndəsədə (dairəyə, kürəyə, konusa və s. fiqurlara verilən təriflər), kimyada və digər elmlərdə istifadə olunur. İctimai elmlərdə bu

təriflərdən geniş istifadə etmək olmur, çünki sosial hadisələrin yaranması prosesi son dərəcə mürəkkəbdir, onları qısaca ifadə etmək çətindir. Bu tərifin təfəkkür prosesində əhəmiyyəti çoxdur, çünki onlardan elmi biliklərin yaranmasında geniş istifadə olunur. Genetik tərif də quruluşca bioloji tərifə oxşardır, burada da tərif verilən və tərif verən məfhumlardan istifadə olunur. Məsələn, «Sovet dövləti fəhlə və kəndli sinfi başda olmaqla, 1917-ci il oktyabr inqilabı nəticəsində çoxluğun azlıq üzərində yaradılmış hökmranlığıdır». Hüquqi praktikada hüququn mənbələri ilə əlaqəli olan adət, ənənə və s. kimi məfhumlara verilən təriflər də genetik tərifə aiddir.

b) mahiyyətin tərifi (yaxud, predmetin keyfiyyət tərifi). Bu tərif bütün elmlərdə (təbiətşünaslıq və ictimai elmlərdə) geniş tətbiq olunur. Mahiyyət tərifində predmetin, hadisənin mahiyyəti, onun təbiəti, yaxud keyfiyyəti aşkara çıxarılır. Həyatın özünə, cəmiyyətə, insana, hüquqa, dövlətə, qanuna və başqa hadisələrə verilən təriflər bu cür xarakter daşıyır.

c) funksional tərif. Burada predmetin vəzifəsi, onun rolu və funksiyaları aşkara çıxarılır. İnsanın bu və ya digər tələbatlarını ödəmək üçün yaratdığı əmək vasitələrinə, cihazlara və başqa əşyalara verilən çoxlu təriflər buna əyani nümunədir. Məsələn, manometr – havanın təzyiqini ölçən cihazdır, spidometr gedilən məsafəni və sürəti ölçən cihazdır. Hüquqi sahədə kollektiv müqavilə məfhumuna verilən tərif də buna aid etmək olar. Kollektiv müqavilə – sahibkarlarla işçilər arasında müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda əmək, sosial-iqtisadi və peşə əlaqələrini nizamlayan hüquqi aktdır.

ç) struktur tərif (yaxud, tərkibə görə tərif). Struktur tərifdə sistem elementləri hər hansı cinsin növləri, yaxud bütövün hissələri aşkara çıxarılır. Siyasi sistem məfhumuna tərif verdikdə, iqrar edilir ki, siyasi sistemlər – dövlət və qeyri-dövlət, partiyalı və qeyri-partiyalı təşkilat və idarələrin məcmusudur. Maraqlıdır ki, biz tərifin bu növ müxtəlifliklərindən hər dəqiqə təmiz şəkildə istifadə edə

bilmirik, çox vaxt qarışıq təriflərə də təsadüf edirik, burada genetik, mahiyyət, funksional və digər tərifin ünsürləri kompleks şəkildə tərifdə ehtiva olunur. Məsələn, hüquqi qanun – bilavasitə xalqın iradəsini izah edən və daha çox vacib ictimai münasibətləri nizamlayan ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən normativ aktdır.

Yaxın cinsi və növü fərqi göstərməklə verilən tərif geniş yayılsa da, hər halda onu universal tərif adlandırmaq o qədər də real deyildir, tələbə, millət və b. kimi məfhumlara verilən təriflər də kompleks təriflərə daxildir. Fərdi və ümumi məfhumlara (fəlsəfi kateqoriyalara) bioloji tərif tətbiq etmək olmur, çünki onların cinsi və növü yoxdur. Belə hallarda əlaqəli (yaxud əksliklər vasitəsilə) tərifdən istifadə edilir, bir məfhumun digərinə münasibətini göstərməklə tərif verilir, lakin məzmun dolğun formada açılmır, tərif verənin də izaha ehtiyacı duyulur. Məsələn, «Azadlıq – zərurətin dərk olunmasıdır», «Şüur – yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsidir», «Vidən – insanın daxili hakimidir», «Forma – məzmunun mövcudluq və ifadə üsuludur», «Təsadüf – zərurətin təzahür formasıdır, yaxud onun tamamlanmasıdır» və

s. Fərdi məfhumlara da tərif vermək mümkün olmadıqda, təsvir, müqayisə, səciyyələndirmə və b. kimi üsullardan istifadə olunur. Aydın olmayan tərifin əsas növləri aşağıdakılardır:

1. kontekstual;
2. induktiv;
3. aksiomatik.

Kontekstual tərifdə terminin mənası kontekst mülahizələrin məcmusu ilə izah olunur. Bu tərifdən məlum olmayan terminin mənası lüğətə müraciət etmədən oxunmuş parçanın (mətnin) özündən çıxarılır. Hər hansı terminin düzgün izah olunması və anlaşılması üçün onu kontekstdə, yəni daxil olduğu mətn içərisində öyrənmək tələb olunur.

İnduktiv tərifdə elmi nəzəriyyələrin çıxış obyektlərindən istifadə olunur və onlara müəyyən əməliyyatları tətbiq etməklə, bu nəzəriyyələrin yeni obyektləri yaradılır. Riyaziyyatda natural ədədlərin tərif, riyazi məntiqdə istifadə olunan formullar buna nümunədir.

Aksiomatik tərifdə fikir və mülahizələrimizin doğruluğu aksiomlar vasitəsilə ifadə olunur. Həndəsədə nöqtə, düz xətt, paralel xətt və digər məfhumlara verilən təriflər aksiomatik tərif adlanır. Sillogizmin fiqurları, onların qaydaları, tam və natamam induksiyanın özü də aksiom xarakteri daşıyır. Bu tərifin (metodun) müxtəlif elmlərin (xüsusilə, fizika, mexanika, riyaziyyat və s.) inkişafında əhəmiyyəti daha çoxdur. Müxtəlif nəzəriyyələrin məntiqi quruluşunu ancaq aksiomatik metod əsasında hərtərəfli açmaq mümkündür. Aksiomatik metodun tətbiqi mülahizələrimizin gedişinə daha yaxşı nəzarət etməyə imkan verir, yeni qanunauyğunluqları tətbiq etməyə, əvvəllər bir-birindən ayrı salınan məfhum və nəzəriyyələrin əlaqəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Biz elmdə və gündəlik həyatda hər addımda bir predmeti digərindən, onunla qarışıq olan predmetlərdən fərqləndirmək və güman edilən predmetlərdən hansı əlamətlərə görə fərqlənməsi hallarına tez-tez rast gəlirik (məsələn, bir kimyəvi elementi, bir cihazı digərlərindən fərqləndirmək istərkən). Buna görə də gerçəkliyin bəzi predmet və hadisələrinin digərlərindən fərqləndirilməsi tərifin mühüm məsələsidir, lakin bu predmetin digərindən ayrılması məsələsi hələlik tərif əməliyyatını təşkil etmir. Tərifdə eyni zamanda başqa bir məsələ də, məhz tərifin həddlərində fərqləndirilən predmetin məzmununu tam aşkara çıxarmaq izlənilir. Beləliklə, bir tərifdə iki məsələni həll edirik:

1. tərif verilən predmeti onunla qarışıq olan digər predmetlərdən fərqləndiririk;
2. tərif verilən predmetin məzmununu açırıq.

Qeyd etdiyimiz bu iki cəhət idrak prosesində vacib yer tutur, çünki məfhumlara verilən tərifin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün tərif verilən məfhumla tərif verənin qarşılıqlı əlaqəsini, münasibətini bilməyin zəruri əhəmiyyəti vardır. Bunları bilmək məqsədilə tərifin bir sıra qaydalarından istifadə olunur. Bu qaydaları bilmək və ona əməl etməklə mühakimə prosesində yol verilə biləcək bir çox məntiqi səhvlərin, yanlışlıqların qarşısını ala bilərik. Bu baxımdan tərifin qaydalarının konkret şərhinə ehtiyac vardır.

Sual 6. Tərifin qaydaları

Hər bir tərif məzmunca həqiqi, struktur və yaxud formasına görə doğru olmalıdır. Tərifin həqiqiliyi onda ifadə olunan əlamətə uyğun gələn predmet və hadisələrin həqiqi xassələri, tərəfləri ilə müəyyən olunursa, onda onun doğruluğu tərifin elementlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır. Tərifin strukturu, onun həqiqiliyi bir sıra məntiqi qaydalarla nizamlanır. Bir çox kitablarda tərifin yeddi qaydasından söhbət gedir, bəzən üç, dörd qaydanın olması da göstərilir. Tərifin aşağıdakı qaydaları daha dəqiqdir. Tərifin qurulmasının bu xüsusi qaydaları onun mahiyyəti, funksiyaları və strukturundan irəli gəlir.

1. hər bir tərif mütənasib olmalıdır, başqa cür desək, tərif verilən məfhumun həcmi tərif verənin həcminə bərabər olmalıdır. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: məfhum predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən fikirdir, romb bütün tərəfləri bərabər olan paraleloqramdır, nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət vasitəsidir və s. Bunların hamısı mütənasib tərifdir, çünki tərif verilən məfhumla tərif verənin həcmi bərabərdir, bunların yerini dəyişdikdə, həcm, məna dəyişmir, heç bir yanlışlığa səbəb olmur, bu məfhumlar eyni mənalıdır, bunları simvolik hərflərlə də göstərmək olar:

$M=Qr$, M – tərif verilən məfhum, Qr – tərif verəni əks etdirir, onda yerini dəyişib iqrar edirik ki, $Qr=M$. Tərifin mütənasibliyi onun həqiqiliyini bildirir. Hər bir tərifin də əsas məqsədi müəyyən qrup predmet və hadisələri digərlərindən fərqləndirmək və aralarındakı sərhədi dəqiqləşdirməkdir.

Əgər tərifdə mütənasiblik pozularsa, onda iki cür məntiqi səhv alınır:

1. həddindən geniş tərif. Əgər biz desək ki, məfhum predmetin əlamətləri haqqında fikirdir, yaxud oğurluq başqasının əmlakını mənimsəməkdir, bunlar geniş tərifdir, çünki burada ümumi və mühüm əlamətlər, o cümlədən oğurluğun gizli olması əlaməti göstərilir, bu tərifdə qarət də, quldurluq da, dələduzluq da və s. ifadə olunur. Halbuki bunlar müxtəlif fikir formalarıdır, cinayətin ayrı-ayrı növləridir.

2. həddindən məhdud tərif. Burada tərif verənin həcmi tərif veriləndən az götürülür. Desək ki, oğurluq başqasının saatını gizli surətdə mənimsəməkdir, onda belə tərif məhduddur, çünki oğurluğun bütün mümkün növlərini əhatə etməz və yaxud məntiq fikrin qanunları haqqında elmdir. Tərifdə alınan səhvləri simvollarla da göstərmək olar:

a) $M < Rn$;

b) $M > Rn$.

2. tərif dəqiq və aydın olmalıdır. Bu qayda onu ifadə edir ki, tərifdə bizə məlum olan xassə və əlamətlər götürülməlidir, çoxmənalığa yol verilməməlidir, tərifdə bədii obrazlı vasitələrdən (metafora və müqayisə) istifadə etmək münasib sayılmaz. Doğrudur, obrazlı vasitələr nitqi zənginləşdirir, ona canlılıq verir, qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olur. Lakin, predmet və hadisələrin məzmununu dəqiq əks etdirmir, bu cəhətdən bədii vasitələr elmi təriflər üçün faydalı deyildir. Məsələn, artilleriya – müharibənin allahıdır, piyada qoşun – səhranın şahıdır, pələng – meşənin allahıdır, kişi - evin hakimidir, dəvə – səhra gəmisidir və b. kimi hökmlər tərifə ifadə etməz, çünki bunların vasitəsilə müəyyən predmeti ona oxşar olanlardan

fərqləndirmək olmur, hadisələrin mahiyyəti açılmaz. İnsan – canlı varlıqdır, tələbə – təhsil alandır, millət – insanların tarixi birlik formasıdır, sinif – insan qrupunun biri digərini istismar etməsidir və b. kimi təriflər də aydın və dəqiq meyildir, çünki bürada real proseslər, predmet və hadisələrin məzmunu müfəssəl xarakterizə olunmur. Əgər məfhuma əlamətləri məchul olan başqa bir məfhumun vasitəsilə tərif verilsə, onda namələmə namələmə vasitəsilə tərif vermək – deyilən məntiqi səhvə aparıb çıxarır, buna da çox zaman x-ə y vasitəsilə verilən tərif deyilir. Məsələn, imperializm xarici siyasət sistemidir, daktiloskopiya – kriminologiyada geniş tətbiq edilən elmdir, kriticizm (tənqidi fəlsəfə) – antoqonizmin növ müxtəlifliyidir, dövlət – dünya ruhunun təzahürüdür və buna bənzər təriflər aydınsızlığı, konkretsizliyi və dəqiqsizliyi ifadə edir. Bu onu göstərir ki, hər cür tərif konkret olmalıdır. Konkret ona görə konkretkdir ki, müxtəlifin vəhdətindən irəli gəlir, bir çox tərifləri özündə ehtiva edir. Konkret, təfəkkürdə birləşmə prosesi, yekun kimi ehtiva edir. K.Marksın iqrar etdiyi kimi, birinci halda təsəvvür abstrakt tərif dərəcəsinə qədər yüksəlir, ikinci halda isə abstrakt təriflər konkretin təfəkkür yolu ilə bərpasına doğru aparır.

3. tərif iqrari olmalıdır, inkari ola bilməz, çünki məfhuma tərif verərkən, onun əlamətlərini göstərmək əvəzinə, predmetə aid olmayan xassələrin sadalanması tərifin inkarlığına aparıb çıxarır, məfhumun məzmunu açılmaz. Məfhumun növü fərqi göstərərkən, predmetə aid olan əlamətlər götürülməlidir ki, bu vaxt iqrari yolla məfhumun məzmununu açmaq mümkündür, inkari tərifin idrak prosesində rolu yoxdur, çünki bizə predmet və hadisələr haqqında dəqiq, dolğun informasiya vermir. Məsələn, kitab canlı deyil, bina dəniz deyil, insan quş deyil, mühərrik deyil, maşın deyil və b. kimi çoxlu əlamətlər saymaq olar, lakin bunların heç biri həmin məfhumun məzmununu ifadə etmir. Lakin tərifin bu qaydasında istisnalıq da vardır. Elə təriflər vardır ki, onun növü fərqi inkari əlamətlər xarakterizə

edir, başqa cür deyilsə, inkari məfhumlara inkari yolla tərif vermək mümkündür. Məsələn, allahsız o adamdır ki, onun varlığını qəbul etmir, sahibsiz əmlak – sahibi olmayan, yaxud da sahibi bəlli olmayan əmlakdır, başsız arvad odur ki, kişisi yoxdur, nankor o adamdır ki, yaxşılıqları qiymətləndirə bilmir, abırsız adam – sadə əxlaq normalarını gözləməyən adamdır və b. kimi hökmlər inkari tərifi ifadə edir. İnkari təriflərdən riyaziyyatda çox istifadə olunur, bu o deməkdir ki, bu qaydanı hər bir məfhumun tərifində ciddi məntiqi qayda kimi qəbul etmək olmaz, çünki tərifdə inkari əlamətlər də ola bilər, lakin onunla kifayətlənmək olmaz. Məsələn, «qarət – güc tətbiq etmədən başqasının əmlakını açıq surətdə mənimsəməkdir» tərifində inkari əlamət («güç tətbiq etmədən») vardır, lakin bunun özündə müsbət əlamətin olması («başqasının əmlakını açıq surətdə mənimsəmək») ehtiva olunur. Belə tərif də doğrudur, lakin bu qaydanın pozulması «ancaq inkari yolla verilən tərif» adlandırılan məntiqi səhvi bildirir.

4. Tərif dövrəci olmamalıdır, başqa cür desək, «tərif verilən məfhumu onun özü vasitəsilə izah etmək olmaz. Bu o deməkdir ki, tərif verilən məfhum tərif verəndə nə bilavasitə, nə də dolayı yolla təkrar olunmamalıdır. Bu qaydanın pozulması tərifdə əbəs dairə, yaxud boş dairə (circulus vitiosus) adlandırılan məntiqi səhvə aparıb çıxarır ki, bunun da iki növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. tərifdə taftalogiya;
2. tərifdə dairə.

Tərifdə taftalogiyaya (lat. tauto – eynilə, logos – söz) o vaxt yol verilir ki, tərif verilən və tərif verən eyni həcmə, məzmunə malik olur və oxşar sözlərlə ifadə olunur. Məntiqdə bu səhvə latınca idet reet idem də deyilir, yəni bir məfhumu özü vasitəsilə tərif vermək deməkdir. Məsələn, idealist – idealist əqidəsində olan adamdır, metafizik – metafizikdir, dialektik təfəkkür – dialektik təfəkkürdür və s. P.Struve təsərrüfata belə tərif verirdi ki, təsərrüfat rəşional iqtisadi

fəaliyyətin və təsərrüfatçılığın subyektiv teoloji vəhdətidir. Bu o deməkdir ki, təsərrüfat təsərrüfatçılıqla müəyyən edilir. Bunlar hamısı boş söz oyunudur və taftaloji səhvlərdir. Başqa bir nümunə gətirək. Vəkillər kollegiyasının bu gün fəaliyyətdə olan qanunvericilikdə bu məfhuma belə tərif verilir ki, vəkillər kollegiyası vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin birliyi. Onda belə alınır: yağ içində yağ. Bəzən bu cür səhvlərdən qaçmaq üçün yeni qanunvericilik aktlarında belə tərif də rast gəlirik ki, vəkillər kollegiyası fiziki və hüquqi şəxslərə ixtisaslı hüquqi kömək göstərmək məqsədilə könüllü surətdə birləşmiş peşəkar hüquqşünasların təşkilatıdır. Bu tərifdə də məntiqi səhvə yol verilmişdi, əslində bu geniş tərifdir, çünki bu tərif nəinki vəkillər kollegiyasını, hüquqi müəssisələri, hüquqi kooperativləri, həmçinin hüquqşünasların digər birliklərini də əhatə edir. Burada ixtisaslı, təcrübəli əlaməti də artıqdır, ona görə ki, ixtisasız, təcrübəsiz hüquqşünas yoxdur və o, hüquqşünas deyil.

2. Tərifdə dairə. Bu elə pərdələnmiş məntiqi səhvdir ki, tərif verən məfhumun məzmunu tərif verilənin vasitəsilə açılır ki, bu zaman tərifdə dairə, dövredicilik yaranır. Məsələn, məntiq – düzgün təfəkkür haqqında elmdir, düzgün təfəkkür isə odur ki, onu məntiq öyrənir; materiya – hiss üzvlərimizdə əks olunan obyektiv reallıqdır; obyektiv reallıq isə həmin məfhuma uyğun gələn reallıqdır. Hüquqi ədəbiyyatda uzun dövrdür ki, hüquq məfhumuna verilən tərif müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Tərifə diqqət yetirək: hüquq – mövcud olan hüquqi qaydaları qorumaq və onu təsdiq etmək məsələləri haqqında normalar sistemidir. Bu tərifdə hüquqi qaydaların özü nə deməkdir? sualı izah olunmur və ona hüquqi məfhumu vasitəsilə tərif verilir. Bu qəbildən olan təriflərin hamısında dairə, dövredicilik alınır.

5. Naməlum naməlum vasitəsilə tərif vermək olmaz. Doğrudur, bu həm tərifin qaydalarındandır, həm də tərifdə naməlum vasitəsilə tərif adlanan məntiqi səhvdir. Gündəlik

mətbuatda bu cür təriflərə tez-tez rast gəlirik. Məsələn, vauçer – kağız buraxan dövlət idarəsilə dövlət mülkiyyətinin paylanmasının əvəzi ödənilmədən bir hissəsini alan şəxslər arasında müəyyən əlaqəni təsdiqləyən sertifikatdır (vəsiqədir). Bu tərifdə sual ola bilər ki, sertifikat nədir? Kağız pullar nədir? Halbuki, bu məfhumların özünə tərif vermək tələb olunur. Bunun özü məntiqi səhvdir.

Tərifin qaydalarını bilmək vacibdir, lakin gerçəkliyə uyğun gələn ciddi elmi təriflərin hazırlanmasında bunlar kafi şərt deyildir. Bu qaydalar hazır, artıq mövcud olan təriflərin təhlili əsasında formalaşmışdır. Lakin elmlərin tarixi sübut edir ki, tərif ancaq idrak fəaliyyətinin nəticəsi deyil, bununla belə, mürəkkəb, çox vaxt aparıcı uzun bir prosesin yekunudur, çünki predmet və hadisənin mahiyyəti onun səthində olmur, saysız- hesabsız hadisələr daxilində gizli qalır. Bu baxımdan gerçək, dolğun təriflərə nail olmaq məqsədilə onların yaranmasında müxtəlif spesifik metodların, o cümlədən ən universal dialektik metoda qədər bir sıra ümumelmi metodların hazırlanmasına ehtiyac duyulur.

6. Tərfi daim dəyişmə, inkişaf prosesində götürmək lazımdır. Gerçəklikdəki predmet və hadisələr daim hərəkət və inkişafda olduğundan, onların təfəkkürdə inikası olan məfhumlarda dəyişilir, təkmilləşir, elmin inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlməyən məfhumlar yenisi ilə əvəz olunur. Əgər biz predmetlərlə məfhumlar arasındakı əlaqəni donuq, dəyişməz hesab etsək, onda metafizik mövqedə qalmış olarıq. Burjuva iqtisadçıları kapitalı yanlış olaraq pul, istehsal vasitələri kimi nəzərdən keçirirdilər. Ona görə də onlar kapitalist istehsalının inkişaf və ziddiyyətlərini aşkara çıxara bilmirdilər. K.Marksın təbircə, kapital müəyyən ictimai münasibətlərin ifadəsidir, digər tərəfdən ziddiyyətli ictimai münasibətləri özündə təcəssüm etdirir. Kapital bir tərəfdən işçi qüvvəsinin alınmasına, digər tərəfdən istehsalı inkişaf etdirmək məqsədilə istehsal alət və vasitələrinin alınmasına sərf olunur.

Formal məntiq gerçəklikdəki predmet və hadisələrin öz aralarında qarşılıqlı təsir prosesində olmasından uzaqlaşır. Bu isə o deməkdir ki, predmet və hadisələr müxtəlif münasibətlərdə fərqli, bəzən də əks xassə və əlamətlərdə meydana çıxır, çünki onların dərk olunmamış yeni cizgiləri, tərəfləri aşkar olunur. Buna görə də həmişəlik verilmiş, dəyişməz, donuq tərif də yoxdur. Eyni əşya haqqında müxtəlif təriflərin olması mümkündür və zəruridir. Predmet, hadisə nə qədər mürəkkəb və zəngin olarsa, onun çoxlu tərfi də olacaqdır. Bu cəhətdən predmet və hadisələrin qarşılıqlı təsiri bu və ya başqa dərəcədə onların dəyişmə və inkişafına məruz qalır, səbəb olur. Buna görə də bir vaxt verilən təriflər doğru və əlverişli olsa da, digər vaxtda, digər şəraitdə yalan və dəyərsiz ola bilər. Bu fikri sosial hadisələrə də aid etmək olar. Dünya sosialist sisteminin mövcudluğu dövründə sosializmə keçidin qanunauyğunluqları doğru idisə, bu gün artıq yalandır, əlverişli hesab olunmur. Predmet və hadisələr haqqında biliklərimiz dəyişdiyinə və dərinləşdiyinə görə, tərif də bəzi şəraitdə doğru görünsə də, digər şəraitdə yalan ola bilər. Bu fikir xüsusilə tərifin formasına aiddir, çünki forma da birdəfəlik və həmişəlik verilmiş qəlib deyil. Forma az və ya çox dərəcədə inkişaf edir. Məsələn, aşağıdakı mülahizələr başlanğıc halda olan təriflərin formasına əyani nümunədir. Günəş günəşdir, torpaq torpaqdır, müharibə müharibədir, qanun qanundur, əxlaq əxlaqdır və s. Hegelin güman etdiyi kimi, bu növdən olan hökmlər heç də boş taftalogiya deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bu cür təriflər təfəkkür praktikasında geniş yayılmışdır və bunlarda predmetin keyfiyyət müəyyənliyi «bükülmüş» formada göstərilir ki, bu da onun bütün təzahür formalarında saxlanılır, bu isə tərifin məğzidir. Günəş səhər, günorta, yay, qış olmasından asılı olmayaraq, Günəş kimi qalır. Bununla hesablaşmaq lazımdır. Burada qədim yunanların bir aforizmini yada salaq: «Bura lex, Sed lex» - «Qanun çox sət olsa da, qanundur». Buradan çıxan

nəticə odur ki, əgər qanun qanundursa, o nə qədər sərt olsa da, ona tabe olmaq lazımdır.

Buradaca bir məsələyə də diqqət yönəltmək istərdik. Bir qrup məntiqçilər hesab edirlər ki, tərif məfhumun məzmununu tam əhatə etməlidir. Bunun üçün belə bir fikir də gətirirlər ki, tərifdə əsas məqsəd məfhumun məzmununu açmaqdır, əgər predmetə xas olan bütün xassələr tərifə daxil olmursa, onda tərif məqsədinə çatmır. İ.Çupaxinin fikrincə, tərif verilən məfhumlarda predmetin bütün əlamətləri göstərilərsə, onda bundan imtina etmək lazımdır, ona görə ki, tərifin məqsədi məfhumun məzmununu açmaqdır.

Belə bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, biz tərifdə məfhumların ümumi və zəruri əlamətlərini ifadə etməklə, onu digər məfhumlardan fərqləndiririk və tərifdə bütün əlamətləri

ifadə etməyə ehtiyac qalmır. Çox vaxt V.İ.Leninin belə bir fikrinə də istinad olunur ki, formal məntiq adətən formal tərifləri, ən çox cisim və hadisələrin gözə görünən tərəflərini götürür və bununla da kifayətlənir. Dialektik məntiq isə tələb edir ki, cismi həqiqətən bilmək üçün onun bütün cəhətlərini, bütün əlaqələrini və vasitəliliyini əhatə etmək, öyrənmək lazımdır. Doğrudur, bu fikir formal məntiqin tərifə yanaşmaq üsulunu açmaqla, ona dialekticəsinə yanaşmaq tələbini də inkar etmir. Predmet və hadisə haqqında bu cür bilik, onun bütün vasitəliliyini, öz hərəkətini, dəyişmə və inkişafını əhatə etməlidir. Bu baxımdan predmet və hadisələri hərtərəfli əlaqələrdə, meydana gəlmə, inkişaf və yüksək formaya çevrilməkdə əks etdirən dialektik məfhumlar da geniş tərifdə predmetin adekvat inikasını verə bilməz, çünki hər cür tərif hadisələrin inkişafında çoxcəhətli, çoxşaxəli əlaqələrin hamısını əhatə etmir, təriflərin şərti və nisbi əhəmiyyətini də unutmaq olmaz. P.Kopninin belə bir fikri ilə də razılaşmaq olmaz ki, formal məntiqin müəyyən etdiyi tərifin növləri hər şeyi əhatə edir, yaxud iqrar edirdi ki, dialektik məntiq tərifin məzmununa aid bir sıra tələblər irəli sürür, ona metod verir, bununla da predmetin mahiyyəti açılır. Burada müəyyən məntiqsizliyə yol verilmişdir. Əgər formal məntiqin müəyyən etdiyi tərifin növləri hər şeyi əhatə edərsə, onda dialektik məntiq tərifin məzmununa aid hansı tələbləri irəli sürməlidir, digər tərəfdən P.Kopnin fikrin məzmununu formadan təcrid edir, bunlar dialektik vəhdətdədir. Əgər fikrin məzmunu köklü xassələrlə zənginləşirsə, onda forma da dəyişir, məzmunu uyğun bitkin şəkil alır. Bu fikri tərifə də aid etmək olar.

V.İ.Maltsev «Dialektik məntiqə dair oçerk» əsərində əlamətlərdə ziddiyyətlərin ifadəsi, həcmcə geniş məfhumların və «materianın mövcudluq forması, üsulu» məfhumu vasitəsilə verilən tərfi dialektik tərifin növləri adlandırır. Aydın ki, hər bir elmin özünün məfhumlar sistemi vardır və onların məzmununun açılmasında tərifdən istifadə olunur. Bir

halda ki, tərif məfhumların məzmununu aşkara çıxarır, onlar insanların elmi-nəzəri və praktik fəaliyyətinin məhsuludur, gerçəklikdəki predmet və hadisələrin müxtəlif əlaqə və münasibətlərinin təfəkkürümüzdə inikasıdır, onda formal məntiqdə öyrəndiyimiz tərifin bütün növlərini məqbul hesab etmək olar, tərif və bölgü formal məntiqin səlahiyyətinə daxildir, dialektik məntiq təfəkkür formalarını dəyişmə və inkişafda götürsə də, onların biri digərinə keçməsi qanunauyğunluqlarını tədqiq etsə də, zənnimizcə, tərifin növləri, qaydaları onun tədqiqat obyektidir. Buna görə də,

«dialektik tərifin növləri» məfhumunu elmi və məntiqi cəhətdən yanlış hesab edirik. Digər tərəfdən, tərifin qaydalarının birində iqrar edilir ki, predmet və hadisələr dəyişmə və inkişafda götürüldüyündən tərif də daim dəyişir, dolğunlaşır. V.Maltsev də tərifin bu qaydasını nəzərə almadığından, dialektik tərifin növlərindən söhbət açır. Bununla belə, formal məntiqin özü predmet və hadisədə ziddiyyətlərin, müxtəlif xassə və əlamətlərin varlığını inkar etmir. Nəhayət, məntiqi əsərlərin heç birində fəlsəfi kateqoriyalara verilən tərfi heç bir müəllif dialektik tərifin növü kimi səciyyələndirmir. Formal məntiq də tərif verməyin bütün üsul və yolları, başqa cür desək, tərifin bütün növ müxtəliflikləri (morfoloji, bioloji, genetik, struktur, mahiyyət, funksional və s.) geniş tədqiq olunduğundan, dialektik məntiqdə onların öyrənilməsinə ehtiyac qalmır. Formal məntiqin özündə kompleks və qarışıq təriflər də tədqiq olunur.

Sual 7. Tərfi əvəz edən məntiqi üsullar

Tərif prosesində elə hallara rast gəlirik ki, hər cür məfhumun məzmununu tərif vasitəsilə aşkara çıxarmaq olmur. Belə hallarda tərfi əvəz edən məntiqi üsullardan istifadə olunur ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. təsvir;

2. göstərmə;
3. xarakteristika;
4. müqayisə;
5. fərqləndirmə.

Təsvirdə predmet və hadisələrin zahiri əlamətləri tam və dəqiq şəkildə göstərilir. Təsvirdə fərdi predmet və hadisələrin xarici əlamətləri ona oxşar olanlardan fərqləndirilir. Təsvir həmişə hissi idrakın materiallarına əsaslanır, onun köməyi ilə predmetin hissi-əyani obrazını beynimizdə yarada bilirik. Təsvirdən bədii ədəbiyyatda, tarix elmində və digər sahələrdə geniş istifadə olunur. F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» əsərində XVI əsrdə Səfəvi dövlət başçılarından apardıqları döyüşlərin təsviri, Uzun Həsən, Sara Xatının, Şah İsmayılın fəaliyyətinin təsviri, 1514-cü il Çaldıran döyüşünün, yaxud Türkiyənin realist yazıçılarından Orxan Kamalın «Yad qızı» romanında gənc qadın Nazanın başına gələn əhvalatların, qaynar İstanbul həyatının təsviri və s. Təsvirin istintaq praktikasında da mühüm rolu vardır. Konkret bir maşın qəzasını götürmək olar. Əvvəlcə YPI-nin işçiləri həmin yeri ölçür, protokol tərtib edir, sükan arxasında olan adamın sərxoş olub-olmadığını yoxlayır, ölüm halı varsa, müstəntiq qəzanın baş verməsinin bütün cizgilərini müfəssəl təsvir edir, sonra isə ekspertiza həmin hadisənin doğruluğunu əsaslandırır.

Göstərmə elə məntiqi üsuldur ki, burada insanı əhatə edən, bilavasitə hiss üzvlərimizə təsir edən predmet və hadisələrlə tanışlıqdır. Göy-gölnün tablosuna, dünyada ən qədim insan məkanlarından olan Azıx mağarasının şəklinə, yaxud tarixi hadisələri təsvir edən döyüş səhnələri tablosuna baxmaqla, bunlar haqqında müəyyən biliklərə yiyələnirik. Göstərmədə çox vaxt öyrəndiyimiz predmetin yaxın elementləri sadalanır. Məsələn, elementar hissəciklər - elektron, proton, neytron, antiproton və s., yaxud yaxın qohumlar – valideynlər, uşaqlar, nəvələr, nəticələr, bacı- qardaşlar, babalar, nənələr və qeyriləridir. Göstərmənin növ

müxtəlifliklərindən biri də ostensiv (latınca göstərirəm deməkdir) tərifdir. Bu tərifdə predmetlərin adları nümayiş etdirilir. Məsələn, bu mebeldir, bu telefonaltıdır, bu kitab şkafıdır, bu məntiq kitabıdır və s.

Xarakteristikada fərdi predmetin (şəxsin, hadisənin) fərqləndirici, səciyyəvi əlamətləri göstərilir. Məhkəmə nitqlərində, yaxud elm, incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə çalışan adamlar haqqında informasiya verildikdə, xarakteristikadan geniş istifadə olunur. Xarakteristikada bu və digər münasibətdə ancaq bir səciyyəvi əlamət də göstərilə bilər. Məsələn, Aristotelin yaradıcılığı antik fəlsəfənin zirvəsidir, İ.Seçenov rus fiziologiyasının atasıdır, Y.Onegin əsəri rus həyatının ensiklopediyasıdır, Ə.Şıxlinski rus artilleriyasının allahıdır, M.Ə.Sabir Azərbaycan satirik şeirinin zirvəsidir, Ü.Hacıbəyov Azərbaycan milli musiqisinin atasıdır və s. Xarakteristikada göstərilən əlamətlərin məcmusu predmetin əyani obrazını yaratmır, onun mahiyyətini açır, bu və digər məqsəd üçün onun faydalılığı haqqında məlumat verir. Əgər təsvirdə məqsəd predmet və hadisənin əyani obrazını yaratmaqdırsa, xarakteristikada hər hansı bir münasibətdə onun müəyyən əlamətlərinin vacibliyini önə çəkməkdir. Maraqlıdır ki, bioloji tərifdən fərqli olaraq, təsvir və xarakteristikada növü fərq göstərilir, ona ehtiyac yoxdur. Təsvir və xarakteristikanın bu cür spesifikliyi fərdi predmetlərə tərif verməyə imkan verir. Təsvir və xarakteristikanın fərqi belə bir misaldan da görmək olar. Məhz biz Minsk traktor zavodunun istehsal etdiyi yeni tipli traktor haqqında təsəvvür əldə etmək istəyiriksə, o dəqiqə onun kuzasının, işıq faralarının formasını, qapıların quruluşunu, salonun daxili görünüşünü və digər əlamətləri təsəvvürümüzə gətiririk. Həmin traktorun xarakteristikasını verdikdə, bu əlamətləri sadalamağa ehtiyac yoxdur, çünki biz daha vacib əlamətləri göstərməyə çalışırıq.

Tərfi əvəz edən məntiqi üsullardan biri də müqayisədir. Müqayisə gerçəklikdəki predmet və hadisələrin oxşar və fərqli

cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir, yaxud bu xassələrin tutuşdurulmasıdır. Bu üsuldən ən çox predmetin obrazlı xarakteristikasında istifadə olunur. Hər bir predmetin dərk olunması müqayisədən başlayır. Hər bir predmetin dərk olunması müqayisədən başlayır. Müqayisə elmi idrakın universal metodlarındanıdır. Müqayisə elmi idrakın universal metodlarındanıdır. Müqayisəsiz idrak yoxdur, hər şey müqayisədə dərk olunur, müqayisə idrakın anasıdır və b. kimi aforizmlər müqayisənin idrakdakı rolunu ifadə edir. Bu üsul predmetin bu və ya digər əlamətinin mənalılığını ifadə edir, bir predmeti digəri ilə əlaqələndirmək məqsədilə gətirdiyimiz oxşar əlamət müqayisədə daha səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, inqilablar - xalqın lokomotividir, din – xalqın tiryəkidir, Leninqrad – inqilabın beşiyidir, Daşkəsən – Azərbaycanın Uralıdır, Bakı – qara qızıl diyarıdır, insan – yer üzünün əşrafidir, Vətənin müstəqilliyi arzularımızın beşiyidir və s.

Hər cür predmet, məfhum arasında müqayisə aparmazlar. Toyuq və hökm, kitab və fil, sosial ədalət və rəşional ədədlər və b. kimi məfhumlar arasında müqayisə aparmağın heç bir mənası yoxdur və aparmaq da mümkün deyildir. Buna bənzər müqayisələrin məqsədsizliyi çoxdan xalqa məlum idi və zərb-məsələ çevrilmişdi ki, pudu arşınla müqayisə etməzlər. Müqayisəni ancaq oxşar və fərqli əlamətləri olan predmet və hadisələr arasında aparmaq mümkündür. Cəmiyyətdə baş verən siyasi hadisələr dolaşır və mürəkkəb səciyyə daşıyır. Müqayisə apardıqda, bu hadisələr zəncirində əsas halqadan yapışmaq və onu üzə çıxarmaq lazımdır. Müqayisə prosesində düzgün, həqiqi bilik, nəticə almaq məqsədilə, onun iki şərtini nəzərə almaq zəruridir:

1. elə məfhumları müqayisə etmək lazımdır ki, gerçəklikdə bir-birilə əlaqəli olan predmet və hadisələri əks etdirsin. Bəzən bir-birilə əlaqəsi olmayan hadisələr arasında

müqayisə aparırlar ki, bunun da heç bir faydası olmur, onda bu cür müqayisələrə müqayisə olunmayan müqayisə deyilir.

2. Predmet və hadisələr arasındakı vacib, mühüm əhəmiyyət kəsb edən xassə və əlamətlərə görə müqayisə aparmaq daha əhəmiyyətlidir. Əgər təsadüfi, ikinci dərəcəli əlamətlərə görə müqayisə aparılırsa, onda səhv nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məsələn, burjua iqtisadçılarının çoxu əkinçiliyin üstünlüyünü bu və digər təsərrüfatda torpaq sahələrinin çoxluğunda görürdülər. Halbuki, torpaq sahələrinin genişliyi yox, onun yararlılığı və münbitliyi əkinçilikdə yüksək məhsuldarlığın əsası və başlıca amilidir. Sosial elmlərdə də ictimai quruluşun inkişafını coğrafi mühit, iqlim, əhali sıxlığı və b. kimi amillərdə axtarmaq cəhdi praktikada özünü doğrultmur.

Dillərin müqayisəsini götürək. Bir çox dilçilər dilin inkişafında müxtəlif sözlərin zahiri oxşarlığına isnad etməklə, yer kürəsindəki dillərin müəyyən elementlərdən əmələ gəldiyini iqrar edirdilər. Akademik N.Marrın müqayisəli metodu da praktikada özünü doğrultmadı. O, hesab edirdi ki, yer kürəsində yaşayan xalqların dillərindəki sözlər dörd elementdən (sal, ber, yon, roş) əmələ gəlmişdir və indi hər bir dildə həmin elementlərdən birini tapmaq mümkündür, əgər tapılmazsa, müqayisə aparmaq mənasızdır. Bu fikrin yanlışlığı və məntiqsizliyi o dəqiqə nəzərə çarpır, çünki burada müqayisə sözlərin strukturuna, onun qrammatik quruluşuna, başqa dillərdən götürülmüş sözlərin təhlilinə yönəldilmirdi. N.Marrın dörd elementi meqrel sözü «duxa» (torpaq), gürcü sözü (duqs) və rus sözü olan «dux» (ruh, can) ilə müqayisə edilirdi. Təbii ki, belə müqayisənin heç bir elmi-praktik əhəmiyyəti yox idi və bu müqayisə quru formalizmə aparıb çıxarırdı.

Fərqləndirmə. Bəzən tərif verilən məfhumun xarakterik cəhəti predmet və hadisədə hər hansı bir əlamətin olmamasıdır. İdrak prosesində bu cəhəti göstərməklə, tərif verilən predmeti ona oxşar olanlardan fərqləndiririk. Deməli, fərqləndirmə

öyrəndiyimiz predmet və hadisələri başqalarından təcrid etmək və onlar arasındakı fərqləndirici əlamətləri öyrənmək yolu ilə qazanılmış bilikdir. Məsələn, təsirsiz qazlar digər elementlərlə reaksiyaya girməyən kimyəvi elementdir, sahibsiz əmlak – sahibi olmayan, yaxud sahibi bəlli olmayan əmlakdır. Bu üsuldən hüquqi praktikada da geniş istifadə olunur. Oğurlanmış əmlakın axtarılmasında əl izlərinin, saat və bucaq üzərində olan monoqramm, yaxud naxış izləri kimi xüsusi nişanələrin böyük əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980.
8. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 5 «HÖKM»

PLAN:

- 1. Hökmün ümumi səciyyəsi**
- 2. Sadə, qəti hökmlər**
- 3. Modal hökmlər, onların növləri**

Sual 1. Hökmün ümumi səciyyəsi

Məfhum kimi, hökm də gerçəkliklə dil arasında yerləşir. Bu problemin tədqiqinə iki mühüm aspektdən yanaşmaq olar:

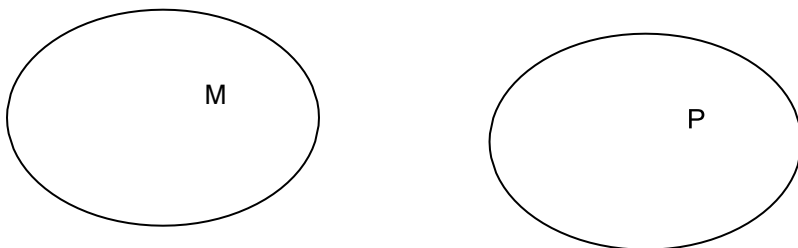
1. inikas forması kimi hökmün gerçəkliyə münasibəti;
2. hökmün ifadə vasitəsi olan dilə, nitqə münasibəti.

İnsan təfəkkürünün inkişafının məhsulu olan hökmün də mənşəyini, genezisini təşkil edən gerçəklikdəki müxtəlif predmet və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərdir. Fikir predmetləri arasındakı əlaqə və münasibət müxtəlifdir, yəni iki ayrıca predmet, yaxud predmetlər və çoxlu predmetlər qrupu arasında ola bilər. Belə əlaqə və münasibətlərin müxtəlifliyi öz inikasını hökmlərin müxtəlifliyində tapır. Hökmün məzmununun düzgün anlaşılması məqsədilə gerçəkliyin ən fundamental xüsusiyyətlərindən biri onun özünə məxsus olan «dağınıqlıqdır», müxtəlif predmet və hadisələr bolluğudur; bu predmetlər mövcud, yaxud mövcud olmaya da bilər; bu və digər xassələr kəsb edə bilər, etməyə də, digər predmetlərlə bu və digər əlaqələrdə və münasibətlər də olub-olmaya da bilər. Bu fikir onu ifadə edir ki, hökmlərdə hər hansı əlamətin, xassənin varlığı, yaxud yoxluğu aşkara çıxarılır. Məsələn, alim mühakimə yürüdən və gerçəklikdə baş verən hadisələri qiymətləndirən canlı varlıqdır, dedikdə, artıq bu fikir hökm forması alır, burada

predmetlər onun xassələri arasındakı əlaqə iqrar olunur. Biz bu əlaqəni qrafik üsulla belə təsəvvür edə bilərik:

Burada M – alim, R – mühakimə yürüdən və qiymətləndirmə xassələrinə malik predmetlər sinfini bildirir.

Belə də ola bilər ki, predmetin həmin xassə ilə əlaqəsi yoxdur. Belə bir hökm gətirək: «Heyvanın mühakimə yürütmək bacarığı yoxdur». Bunu dairələrlə göstərək.

Burada M – heyvan, R – mühakimə yürütmək bacarığı olan canlıları göstərir.

Başqa bir nümunə gətirək: «Azərbaycan unitar dövlətdir», yaxud «Azərbaycan federativ dövlət deyildir».

Biz hökmün məzmununun, onun növ müxtəlifliyinin təhlilinə keçməmişdən qabaq, əvvəlcə mübahisəli bir məsələyə (məfhum, yoxsa hökm əvvəl yaranmışdır?) münasibətlərimizi bildirmək istərdik. Təfəkkürün bu formaları əyanilikdən məhrum olsa da, nitqlə, dillə üzvi əlaqədədir. Bu formalar birbirindən öz strukturuna və funksiyalarına görə fərqlənir. Bu isə təfəkkürün özünün müxtəlif struktur səviyyələri ilə əlaqəlidir. Məfhum nisbi müstəqil fikir forması kimi hökmün, hökm əqli nəticənin, əqli nəticə sübutun tərkib hissəsinə daxildir. Maraqlıdır ki, bu formalar inkişaf prosesinin qanunauyğun pillələridir. Bu formaların özü varlığın struktur səviyyələrinə (elementar hissəciklərə, atomlara, molekullara, cismə) oxşardır, lakin bu fikir onu ifadə etmir ki, təfəkkür prosesində əvvəlcə məfhum, sonra hökm, daha sonra isə əqli nəticə və sübut gəlir. Bu formaların hansının əvvəl yaranmasını iqrar etmək paradoksal fikirdir, çünki bunların hamısı zənnimizcə, təfəkkür prosesində eyni vaxtda yaranır. Lakin bu problemin həllində

yekdil fikir yoxdur. Burada geniş yayılmış iki nöqteyi-nəzəri təhlil etmək olar:

1. bir çox məntiqçilərə görə məfhum hökmlərin köməkliyi ilə yarandığından ilkin təfəkkür forması hökmdür;

2. bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bütün hökmlər məfhumlardan təşkil olunduğundan, onun strukturunu ifadə etdiyindən, ilkin təfəkkür forması məfhumlardır. Bunların nisbəti bir çox filosofları dərindən düşündürsə də, antinomiya səciyyəsi daşıyır. Burada məşhur toyuq və yumurta problemi ilə analogiya yada düşür. Əgər bunlar hazır halda nəzərdən keçirilsə, məlumdur ki, həllolunmaz məsələdir. Əgər bu məsələyə inkişaf nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən yanaşılsa, aşkar olur ki, hər ikisi eyni vaxtda meydana gəlir, çünki üzvi aləmin tədrici təkamül prosesində toyuq yumurta qoymaqla toyuq olur. Eynilə, məfhum, yoxsa hökm əvvəldir? sualı da bu cürdür, burada da qəti və birmənalı cavab vermək çətindir. Əslində, bunların bu və ya digəri ayrılıqda deyil, təfəkkürün təşəkkülü prosesində birgə meydana gəlir. Sadə məfhumların yaranması hökmlərin təşəkkülünə, hökmlərin yaranması mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumların formalaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn, bu kitabxanadır, kitabxana kiçikdir, kitabxana kərpicdən tikilmişdir, kitabxanada texniki və elmi əsərlər toplanmışdır və s. Misallardan aydın olur ki, gerçəklik necədirsə, məfhum, hökm də onu düzgün əks etdirməlidir. Demək olmaz ki, əvvəlcə predmetlər, onların xassələri, yaxud aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər birincidir. Bunların xassə və tərəfləri, aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər onların dərki prosesində eyni vaxtda meydana çıxır. Məfhum və hökmün qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən, bəzi filosoflar ağlabatan belə bir fikir irəli sürürlər ki, sadə empirik məfhumlardan söhbət getdikdə, məfhumu, mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumlardan danışdıqda, hökmü ilkin təfəkkür forması adlandırmaq olar, çünki elmi-nəzəri məfhumların mahiyyətinin açılmasında bir sıra hökmlərdən istifadə olunur. Bir çox

məntiqçi filosoflar isə hökmü ilkin təfəkkür forması hesab edir və əsas da gətirirlər ki, insanın bütün bilikləri hökm formasında ifadə olunur. İ.Kant, X.Ziqvart, V.Vvedenski və başqaları bu mövqedən çıxış edirdi. İ.Kant məfhumu müxtəlif hökmlərin və əqli nəticələrin yekunu kimi nəzərdən keçirdiyindən bunların hesabına hökmün rolunu birtərəfli şışirdirdi, lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu formaların hər birinin elmi-nəzəri təfəkkürdə öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu məsələnin şərhində İ.Kant və X.Ziqvartın fikri üst-üstə düşür. X.Ziqvartın fikrincə, bütün biliklərimiz hökmlərdə cəmləşir, bunlar isə hər cür təfəkkür prosesinin ilkin və yekun mərhələsini ifadə etməklə, təfəkkürün mahiyyətini təşkil edir, təfəkkür isə (istər daxili, istərsə də zahiri formada olsun) cümlələrlə başa çatır. Məqsəd və vasitələr haqqında hər bir praktiki mühakimələrimiz hökmlərdə tamamlanır, hər cür idrak, hər cür əqidə hökmlərlə qurtarır. Digər funksiyaların hamısı hökmdə şərt və hazırlıq kimi əhəmiyyətə malikdir.

Predmetlərin dərkində təsəvvürün mənə və rolunu inkar etmək olmaz, hissi obrazlar amilindən uzaqlaşsaq, fikir formalarının yaranmasında hadisələrin mənasının həqiqi rolunu anlaya bilmərik.

A.Leontyevin yazdığı kimi, «insanda hissi obrazlar yeni keyfiyyət alır. Baxmayaraq ki, mənanın daşıyıcısı dildir, lakin dil mənanın demiurqu (yaradıcısı) deyildir. Dil mənaları arxasında fəaliyyətin ümumi təkmilləşmiş üsulları (əməliyyatları) gizlənir». Əgər təsəvvür dilin məntiqi sabitliyini ifadə edən var, deyil, bəzi, əgər və b. kimi sözlərlə birləşsə, hökm formula olunur. Adətən, elmi ədəbiyyatlarda təsəvvürün iki növünü fərqləndirirlər:

1. obrazların;
2. sxemlərin.

Sxemin təsəvvür hissi obrazdan təfəkkürün məntiqi formasına keçiddir. Bu keçid prosesində təsəvvür bir tərəfdən

obrazın əlamətlərini (əyaniliyini), digər tərəfdən məfhumu (obrazın xassələri olan fərdi və təsadüfi əlamətlərin olmadığını)

özündə birləşdirir. Sxemlərin yaranması artıq hökmü nəzərdə tutur. Professor F.Kumpf və Z.Orucovun yazdığı kimi, hökm bir təsəvvürü digəri ilə, dəqiq desək, təsəvvürü bildirən bir işarənin (simvolun) üçüncünün vasitəsilə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranır. Buna görə də adi bilik səviyyəsində hökm təfəkkürün birinci formasıdır. Bu fikirlə biz də razıyıq, çünki təsəvvür vasitəsilə yaranan hökmlər çoxdur. Desək ki, «Siyəzən rayonunun Dəhnə kəndindən yuxarıda çayın sahilində çıxan isti su öz tərkibinə görə Qalaaltı suyuna bənzərdir» - bu hökm hissi idrakın materiallarına söykənir.

Bir qrup müəlliflər (Hegel, Z.Kassirer, İ.Herbert və b.) isə hesab edirlər ki, hökm yox, məfhumlar təfəkkürdə öz mənşəyinə və əhəmiyyətinə görə mühüm rol oynadığından və təfəkkürün bütün formalarını özündə ehtiva etdiyindən, fikrin ilkin və əsas formasıdır. Hegelin fikri ilə, kateqoriyalar, yaxud təmiz məfhumlar digər təfəkkür formalarından tarixən əvvəl yaranmışdır. Qısaca desək, bəşər praktikası sübut etmişdir ki, tədricən empirik, bundan sonra elmi-nəzəri məfhumların formalaşması prosesi baş vermişdir.

Təfəkkürün forması olan hökm məfhumlarla dialektik əlaqədədir. Bu əlaqə onunla səciyyələnir ki, əvvəla, hər bir hökmün tərkibi məfhumlardan ibarətdir (S və P terminləri). Məsələn, heç bir heyvanın nitqi yoxdur, hökmü o vaxt mənasız olardı ki, bu məfhumlar arasında fərq olmasın. İkincisi, heç bir məfhumu hökmlərin köməkliyi olmadan formula etmək olmur, çünki predmetdə mühüm, zəruri xassələrin olub-olmadığını hökmün köməkliyi ilə fikirdə ifadə edirik. Üçüncüsü, məfhumun məzmununu da hökmlərin vasitəsilə açırıq. Təfəkkür formalarının qarşılıqlı asılılığı o qədər əhəmiyyətlidir ki, hətta fəlsəfədə məfhumu hökmlə eyniləşdirmək cəhdlərinə də təsadüf edirik. Bəzi müəlliflər məfhumu hökmün xüsusi növü kimi, yaxud predmetin mühüm əlamətlərini göstərən hökm kimi şərh edirdilər. Burada predmet və hadisələr arasında sadəcə əlaqəni yox, bir-birinə daim dialektik keçidləri nəzərə

almaq çox vactb məsələdir. Bu cəhətdən görkəmli rus alimi K.Uşinski məfhum və hökmün üzvi əlaqəsini gözəl ifadə etmişdir: «Hökm də məfhumdur, lakin hələ özünün yaranma prosesində olan məfhumdur. Tamamlanmış hökm məfhuma çevrilir. Məfhumdan və xüsusi təsəvvürdən, yaxud iki və daha çox məfhumdan yenə də hökm çıxarmaq olar, lakin tamamlanmış hökm yenə də məfhuma çevrilir və bir sözlə ifadə olunur. Məsələn, bir heyvanın haça dırnağı, alında buynuzu vardır, o çeynəməni geri qaytarır və s. Bütün bu hökmlər birə qovuşaraq, «iki dırnaqlı və gövşəyən heyvan» məfhumunu yaradır. Biz hər bir məfhumu onu təşkil edən hökmlərə, hər bir hökmü də yenə də məfhumlara, məfhumları yenə də hökmlərə və s. yerlərə bölə bilərik.

Sadə bir nümunə gətirmək olar. Kvadrat məfhumunu yaradaq. Bu məqsədlə onu digər həndəsi fiqurlarla tutuşduraraq, bir sıra hökmü ifadə edirik: kvadrat fiqurdur, kvadrat düzbucaqlı fiqurdur, kvadrat dördtərəflidir, kvadratın bütün bucaqları bərabərdir və i.a. Bu hökmlərdə kvadratın mühüm əlamətləri ayrı-ayrılıqda göstərilir, bunların tam məcmusu isə onun tərifində ifadə olunur: kvadrat – düzbucaqlı və bərabərtərəfli dördbucaqlı fiqurdur. Bu tərif hökmü ifadə edir. Hegel bu mənada çox sərrast ifadə etmişdir ki, məfhum «bükülmüş», genişlənmiş formada olan hökmdür, lakin tərif məfhumun formalaşması vasitəsi olsa da, onun özü deyil. Məfhum və hökm arasındakı qarşılıqlı əlaqə ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Spesifik xüsusiyyətləri olan məfhum və hökm öz nisbi müstəqilliyini saxlamaqla, dialektik vəhdətdədir, biri digərinə çevrilir. Bu dialektikanı nəzərə almadan elmi-nəzəri biliyin real mənzərəsini təsəvvürə gətirmək olmaz.

Hökm insanın praktiki fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanlar soxəsrlük maddi-istehsal fəaliyyətində təbiətə təsir etməklə, bu və ya digər predmetləri başqalarından ayırmış, onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmiş, bunun nəticəsində təbiətə daha səmərəli təsir göstərə bilmişlər. Hökmə tələbat, onun mahiyyətinin

açılmasına zərurət də buradan irəli gəlir. Hökm elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmetlər arasındakı hər hansı bir əlaqənin, münasibətin olmasının, yaxud yoxluğunun təfəkkürümüzdə iqrar və inkar olunmasıdır ki, bu da həqiqi və ya yalan ola bilər. Buradan aşkar olur ki, hökmün səciyyəvi cəhətlərindən biri nəsə bir şey haqqında iqrar, yaxud inkar etməkdir, digəri isə iqrar və inkarlığın özünün doğru və yalanlığıdır. Məfhumlarda mahiyyətə heç nə iqrar, inkar olunmur, burada sadəcə fikrin predmeti ayrılır. Məsələn, dəmir, insan, dərc olunmuş qanun, Azərbaycan, unitar dövlət və bu kimi məfhumlar ayrı-ayrılıqda hökmü ifadə etmir. Hökmdə isə hər hansı fikir cisimləri arasındakı əlaqə diqqəti cəlb edir. Həmin məfhumları hökmdə ifadə edək: dəmir metaldır, insan canlıdır, dərc olunmuş qanun qüvvəyə mindi, Azərbaycan unitar dövlətdir və s.

Gerçəkliyin inikası olan hökmlər eyni zamanda nisbi müstəqilliyə malikdir, bunlar öz məzmununa görə həqiqi, yaxud yalan ola bilər. O, hökmlər həqiqidir ki, gerçəkliyə uyğundur, hadisə və prosesləri doğru əks etdirir. Azərbaycan unitar dövlətdir, metallar elektrik keçirəndir, Bakıda neft müqavilələri haqqında 1994-cü ildə Əsrin müqaviləsi bağlanmışdır, SSRİ 1991-ci ildən dağılmağa başladı və s. O hökmlər yalandır ki, gerçəkliyə uyğun gəlmir, onu təhrif edir. Məsələn, Azərbaycan federativ dövlətdir, bu gün Azərbaycan dünyanın ən inkişaf etmiş sivil dövlətləri səviyyəsinə çatmışdır, Azərbaycanda təhsilin səviyyəsi dünya standartlarına uyğundur, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmuşdur və s.

Həqiqilik və yalanlıq hökmün vacib xarakteristikası olmaqla, onu məfhumlardan fərqləndirir. Məfhumlarda iqrar və inkarlıq olmadığına görə, özlüyündə nə həqiqi, nə də yalan ola bilməz. Əbədi mühərrik məfhumunu yada salaq, bu nə həqiqi, nə də yalandır, boşdur. Əbədi mühərrik yoxdur – həqiqi hökmdür. Əbədi mühərrik vardır – bu isə yalan hökmdür.

Hökmlərin həqiqiliyi və yalanlığı bizim onlara münasibətlərimizdən asılı deyil, gerçək hadisə və proseslərin özlərinə münasibətlə müəyyən olunur və bu obyektiv xarakter daşıyır. Eyni zamanda, həqiqi və yalan hökmlərin fərqləndirilməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Hava günəşlidir hökmü o vaxt həqiqi olur ki, hər yerdə günəş şüaları parlayır və o vaxt yalan olur ki, bu anda yağış yağmağa başlayır. Sadə hadisələrdə hökmlərin həqiqi və yalanlığını müəyyən etmək o qədər də çətinlik yaratmır. Hava buludludur, aylı gecədir, yağışlı havadır və buna bənzər hökmlərin həqiqi və yalanlığını müşahidə etməklə bilmək olur. Elmi-nəzəri idrakda isə hökmlərin həqiqiliyi və yalanlığı uzun sürən tədqiqatın nəticəsində müəyyən olunur. Məsələn, minillər ərzində kainat stansionardır (dayanıqlıdır) hökmünü həqiqi hesab edirdilər, lakin XX əsrin əvvəlində bu hökmün yalanlığı aşkara çıxır və kainat qeyri-stansionardır həqiqi hökmü müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, həyatda hər şey təkamülə məruz qalır, ilkin başlanğıc halından başqasına doğru inkişaf edir (qalaktikaların dağılışması)

Hüquqi praktikada hər hansı mürəkkəb bir cinayət işinin həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının açılması bəzən uzun davam edən və əzəmətli bir prosesə çevrilir. Özbəkistanda Qıdıyanın işini, QKÇ-nin fəaliyyətini buna misal gətirmək olar. QKÇP-nin fəaliyyətinin tədqiqində onun üzvlərindən kimin günahkar olub-olmaması kimi bu dolaşmaq işin açılmasına nə qədər vaxt sərf olursa da, qaranlıq məqamlar tam aşkar olunmadı və onlara 1993-cü ildə amnistiya verildi, birdən-birə düyün nöqtəsi parçalandı. Lakin bu işin öz spesifikliyi vardır. Əvvəla, iş üzrə obyektiv həqiqətin hüquqi izahında cinayət, yaxud vətəndaş hüququ normalarının dəqiq gözlənilməsinin mütləq şəraiti təklif olunur. İkincisi, həqiqət və yalan məfhumları və onlar üçün doğruluq və yalanlıq hamı üçün əhəmiyyətli, bərabərmənali məfhumlar kimi götürülür, xüsusilə məlum yalan və vicdanlı yanılma kimi spesifik hüquqi məfhum seçilir.

Bu məlum yalan şahidlərin yalan ifadəsindən, yaxud tələsiklikdən, ekspertin yalan nəticəsindən və digər hallardan irəli gələ bilər.

Sual 2. Sadə, qəti hökmlər

Hökmdə iki məfhum arasındakı əlaqə və bağlılıq beynimizdə əks olunursa, sadə hökmlər adlanır. Sadə hökmlər bir subyekt və predikatdan əmələ gəlir. Məsələn, mübtəda cümlənin baş üzvüdür, «Dövlət və inqilab» əsəri 1917-ci ildə yazılmışdır, fəlsəfə elmdir və s.

Sadə hökmlər üç növə ayrılır:

1. Atributiv hökmlər;
2. nisbət (münasibət) hökmləri;
3. mövcudluq (ekstensial) hökmləri;

1. Atributiv (lat. atributio - əlamət, xassə deməkdir).

Hökmlərdə əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olması və yaxud cismin sinfə aidiyyəti beynimizdə əks olunur. Atributiv hökmlər cismin əlamətlərinin, əlaqələrinin iqrar və inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, Bakı şəhəri «qara qızıl» diyarıdır, insan şüurludur, Kuba sosialist dövlətidir, hüquqi və əxlaq normalarını pozmayan heç bir adam günahkar deyil və s.

Atributiv hökmlərin formulu belədir: S – P-dir.

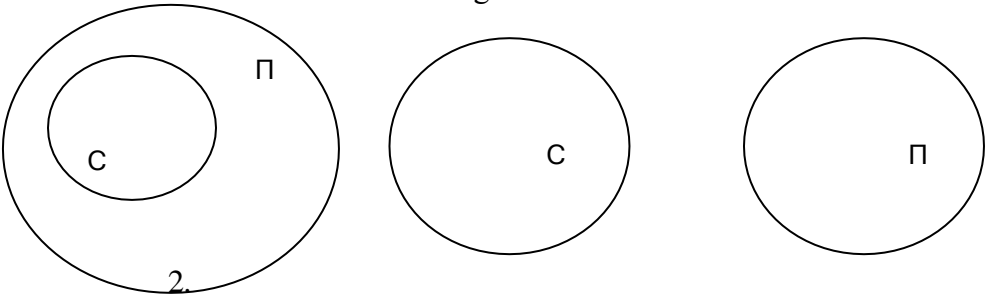
S hökmün subyektini, yəni hökmün predmeti haqqındakı məfhumu, P – isə hökmün predikatını, yəni hökmün predmetinin əlaməti haqqındakı məfhumu ifadə edir.

Subyekt və predikat hökmün terminləri adlanır. Bunların hər birinin idrak prosesində mühüm roludur. Hökmün subyektə hökmün predmeti haqqındakı bilikdir, bu bilik çıxış (başlangıç) biliyini özündə ehtiva edir. Hökmün predikatında isə cismin, hadisənin əlaməti, xassəsi əks olunur. Bu xassə, əlamət hökm haqqında yeni bilikdir.

Subyekt və predikat məfhumları bağlayıcının vasitəsilə hökmü yaradır. Bağlayıcı əlamətin cismə, prosesə aidiyyətini və yaxud aid olmadığını müəyyən edərək, hökmün terminlərini sistem halında birləşdirir.

Azərbaycan dilçiliyinə dair yazılan bəzi dərslik və kitablarda hökm və cümlənin qarşılıqlı əlaqəsindən danışılarkən, hökmün iki ünsürdən (subyekt və predikat) ibarət olduğunu qeyd edirlər, bağlayıcının idrak prosesində rolu məsələsinə səthi toxunulur. Buna bənzər fikirləri həqiqət hesab etmək olmaz. Çünki, bağlayıcısız hökm yoxdur, bağlayıcı hökmün vacib və zəruri elementidir.

Atributiv hökmlərdə həcmnin təfsiri də verilə bilər. Belə halda həmin hökmlərdə, cismlə onun əlamətləri arasındakı əlaqə nəzərdən keçirilmir, fərdi məfhumun növ və yaxud cinsi məfhumla daxil olması, yaxud növ və cinsdən istisna olunması beynimizdə əks olunur. Məsələn, hökm (S) təfəkkür formasıdır (P), qarğa (S) qanadlıdır (P). Bu hökmlərdə fərdi məfhum daha ümumi məfhumla, təfəkkür formalarına daxil edilir və yaxud qarğa təkçəni, fərdini, qanadlı məfhumu isə ümumini, cinsi ifadə edir. Cümlə (S) məntiqi kateqoriya deyil (P) hökmündə isə fərdinin ümumiyyə (cinsə) daxil olmadığı beynimizdə əks olunur. Bu fikirləri dairəvi sxemlərlə göstərək:

Nisbət hökmləri. Nisbət hökmlərində obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələr arasındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər əks olunur. Bu münasibətlər ola bilər ki,

bərabərlik, qohumluq, məkan-zaman, səbəb-nəticə, böyüklük, kiçiklik, sahə və s. əlaqələri əks etdirsin. Məsələn, Faiq Müşfiqin qardaşıdır, Hegel Aristoteldən sonrakı dövrlərdə yaşamışdır, Bakı Xəzər sahilində yerləşir, 8 2-dən böyükdür, sənədlərin saxtalaşdırılması vəzifə cinayətidir, evdə ocaq yaxşı yanarsa, ev isti olar və s.

Nisbət hökmlərini simvolik işarələrlə belə ifadə etmək olar: ARB. Bu formulada A və B nisbət üzvlərini, yəni cisim və hadisələr haqqındakı məfhumu, R isə məfhumlar arasındakı əlaqəni ifadə edir (R – latın sözü olan relavitus – nisbi sözüdüdüdür ki, bunun baş hərfi götürülür). Bu formulu belə oxumaq olar: AR-in B-yə münasibətindədir. İnkari nisbət hökmü isə belə ifadə olunur: ARB (AR-in B-yə münasibətini ifadə etmir).

Nisbət hökmlərinin strukturu atributiv hökmlərin strukturundan fərqlənir, bəzən də bu hökmlərin strukturu bir-birindən seçilmir. Məsələn, Ü.Hacıbəyov (S) Azərbaycan professional musiqisinin atasıdır (P) hökmündə professional musiqinin atası Ü.Hacıbəyovun əlamətidir.

3. Mövcudluq (ekstensial) hökmləri. Bu hökmlərdə hökmün predmetinin varlığı və yaxud yoxluğu faktı beynimizdə əks olunur. Mövcudluq hökmlərinin iki növü vardır:

- iqrari;
- inkari.

Materiya sonsuz və tükənməzdir, sözsüz məfhum ola bilməz, əbədi mühərrik yoxdur və s. Bu hökmlərin predikatları cismin olub-olmamasıdır, bağlayıcı isə dildə ifadə olunmur, özlüyündə düşünülür.

İndiyə qədər nəzərdən keçirilən hökmlərdə subyekt bir cismi, yaxud cisimlər sinfini əks etdirirdi. Lakin bəzən mühakimələrdə iki və daha çox cisimlərin, yaxud cisimlər sinfinin əlamətlərinin ümumiliyi təfəkkürümüzdə inikas olunur. Belə hökmlərdə predikat bir yox, bir neçə subyektə aid edilir.

Bu cür hökmlərə məntiqdə mürəkkəb hökmlər deyilir. Məsələn, təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət və kafi əsas qanunu təfəkkür aktlarında fəaliyyət göstərir. Bu hökm ayrı-ayrılıqda üç hökmün birləşməsindən yaranmışdır. Bu hökmü qısaca olaraq belə ifadə etmək olar: $S - P$ -dir, $S_2 - P$ -dir, $S_3 - P$ -dir.

Bəzən də belə olur ki, hökmlərdə cismə bir neçə əlamətin aid olub-olmadığı əks olunur. Məsələn, ümumxalq sosialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə və zəhmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkanlar yaradır (P). Bu hökm də iki sadə hökmün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb hökmdür. Ümumxalq sosialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə imkan yaradır (P) və ümumxalq sosialist dövləti (S) zəhmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkan yaradır (P). Bu hökmü düsturla göstərək:

$S - P_1$ və P_2 -dir.

Hökmlərin növlərindən biri də qəti hökmlərdir. Qəti hökmlər əlamətin, xassənin cinsə, hadisəyə, prosesə aid olub-olmadığını qeyd-şərtsiz olaraq təfəkkürümüzdə iqrar və yaxud inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, sərxoş vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunmur və s.

Qəti hökmlər kəmiyyət və keyfiyyət hökmlərinə bölünür.

Hökmlərin kəmiyyətə (həcmə) görə bölgüsü. Hökmdə bu və digər müəyyən cismlər dairəsinin əks olunmasına hökmün kəmiyyəti deyilir.

Hökmdə subyektin maddi gerçəklikdəki olan bir cismi, hadisəni, bəzi cism və hadisələri və yaxud bəzi sinfə aid olan bütün cismləri əks etdirməsindən asılı olaraq, hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə:

- a) fərdi;
- b) xüsusi;
- c) ümumiyyətlə bölünür.

Bəzi məntiq kitablarında hökmlərin kəmiyyətə görə bölgüsündən bəhs edilərkən, qeyd olunur ki, hökmlərin

kəmiyyət üzrə bölgüsünün əsasında subyektin bölünmə xüsusiyyəti dayanır.

Əvvəla, subyektin bölünmə xüsusiyyəti məfhumu dolaşmaq və qeyri-müəyyən fikirdir. İkincisi, subyekt hər hansı müəyyən məfhumu ifadə edir, bu məfhumun bölgüsü ola bilər ki, hökmü ifadə etməsin. Üçüncüsü, iqrar və inkarlıq olmalıdır, bu iqrar və inkarlığın köməkliyi ilə cisim və hadisələr zümərəsinə beynimizdə əks etdiririk.

1. fərdi (sinqulyar) hökmlərdə hər hansı bir xassənin, əlamətin bir cismə, hadisəyə, prosesə aid olub-olmadığı şüurumuzda iqrar və yaxud inkar olunur. Məsələn, Aristotel məntiq elminin banisidir, F.Əmirov Azərbaycan bəstəkarıdır, «Gülüstani-İrəm» A.Bakıxanovun tarixi səpkidə yazılmış ən gözəl əsərlərindən biridir, Çaldıran döyüşü 1510-cu ildə olmuşdur və s. Fərdi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: S – P-dir, S – P deyil.

2. Xüsusi (partikulyar) hökmlərdə xassə və əlamətin müəyyən sinfə daxil olan cisim və hadisələrin bir qisminə aid olması iqrar və yaxud inkar olunur. Xüsusi hökmlərdə bəzi, bir çox, bir qədər, əksəriyyət, azlıq, hissə, yarı və bu kimi sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, bəzi təhsil alanlar azərbaycanlılardır, bir qrup filosoflar aqnostisizm mövqeyində dururlar, Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda fəaliyyət göstərən filosofların əksəriyyəti BDU-nu bitirmişlər, universitet müəllimlərinin bir qismi obyektivdir və s. Xüsusi hökmlərin formulu belədir: bəzi S-lər P-dir və bəzi S-lər P deyil.

Xüsusi hökmlərin özü də iki qrupa bölünür:

1. müəyyən xüsusi hökmlər;
2. qeyri-müəyyən xüsusi hökmlər.

Bu bölgünün əsasını «bəzi» sözünün iki mənada işlənməsi təşkil edir.

Adətən, «bəzi» sözü ilə bu və ya digər cismlər sinfinin az bir hissəsi, ancaq bəzisi başa düşülür. Məsələn, əgər bizə

məlum olsa ki, ADU-nun aspirantlarından bəzisi fəlsəfədən referat təqdim edib, bəzisinin isə işi hələ hazır deyildir, onda müəyyən xüsusi hökm aspirantların hər iki hissəsi haqqında bizə məlumat verir ki, bu məlumatı mürəkkəb hökm formasında ifadə edə bilərik: bəzi aspirantlar fəlsəfədən referat təqdim edib, bəziləri isə hələlik referat təqdim etməyiblər. Müəyyən xüsusi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: ancaq bəzi S-lər P-dir və ancaq bəzi S-lər P deyil.

Müəyyən xüsusi hökmlərin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətini müəyyən etmək olar. Məsələn, ancaq bəzi dövlətlər kapitalist dövlətləridir və s.

Deməli, xüsusi hökmlərdə hər hansı bir sinfə aid olan cism və hadisələrin ancaq bəzi qismi, müəyyən hissələri şüurumuzda iqrar və ya inkar edildisə, buna müəyyən xüsusi hökmlər deyilir.

Xüsusi hökmlər bir neçə cismin xassələri arasındakı əlaqəni aşkara çıxarır, lakin xüsusi hökmlərin özündə qeyri-müəyyənlik vardır. Əgər müəyyən xassənin cismlər sinfinin hamısına aid olub-olmaması məsələsini həll etmək tələb olunursa, onda cismlər sinfinin hansı hissəsinin həmin xassəyə malik olması məlum olmur. Qeyri-müəyyən hökmlərdə bəzi sözünün cismlər sinfinin hansı hissəsinə aid olması müəyyən olmur, bəzən də bu xassə, əlamət ola bilsin ki, bütün cismlərə aiddir. Məsələn, bəzi tələbələr əlaçdır, bəzi təhsil alanlar partiya üzvləridir.

Xüsusi hökmlərdə müəyyən sinfə daxil olan cismlər qrupunun bir hissəsi haqqında nə isə iqrar, inkar edildisə, digər hissəsi haqqında heç bir şey iqrar və yaxud inkar olunmursa, belə hökmlər qeyri-müəyyən hökmlər adlanır.

Qeyri-müəyyən hökmlərin formulu belədir: bəzən S-lər P-dir, ola bilər ki, bütün S-lər P-dir.

3. Ümumi (universal) hökmlər. Ümumi hökmlərdə xassə və əlamət bəzi sinfə daxil olan cismlərin hamısı haqqında iqrar və ya inkar olunur.

Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

- bütün təhsil alanlar şüurludur;
- heç bir məfhum söz və söz birləşmələrindən kənar yaranmır və s.

Buna bənzər bütün hökmlərin strukturu eyni cürdür və aşağıdakı formula ilə göstərilir:

- bütün S-lər P-dir;
- heç bir S – P deyil.

Çox vaxt universal hökmlərdə «bütün» sözü deyilmir, ancaq fikirdə tutulur. Məsələn, insan şüurludur, tələbələr canlıdır.

Ümumi hökmlərin özlərini də iki qrupa bölmək olar:

- a) qeydə alınan;
- b) qeydə alınmayan ümumi hökmlər.

Əgər sinif haqqında iqrar və inkar edilən hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfə daxil olan cismlərin müəyyən, məhdud sayını əks etdirirsə, buna qeydə alınan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, bütün kapitalist ölkələrində istehsal və alət vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətdir; günəş sisteminə daxil olan bütün planetlər günəş ətrafında fırlanır və s.

Əgər sinif haqqında iqrar və yaxud inkar olunan əlamət, xassə həmin sinfə aid olan sonsuz və qeyri-müəyyən cismlər çoxluğunu əks etdirərsə, buna qeydə alınmayan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, heç bir canlı susuz və havasız yaşaya bilməz, bütün canlılar tənəffüs edəndir, bütün ulduzlar səma cisimləridir və s.

Hökmün strukturunun təhlili göstərir ki, hökmlərdə cismlər və onların hissələri arasındakı obyektiv əlaqə və münasibətlər əks olunur. İnsan obyektiv gerçəkliyi beynində əks etdirərkən, təfəkkür prosesində sadə hökmlərdən mürəkkəb hökmlərə keçir və gerçəkliyi dərinədən dərk edir. F.Engels bu mənada hökmü təfəkkürün hərəkətinin forması adlandırmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz hökmlərin hər birinin idrak prosesində və elmi biliklərin inkişafında müəyyən rolu vardır.

Fərdi hökm formasında ayrı-ayrı cismlər, hadisələr haqqında bilik ifadə olunur. Belə biliklərin tarixi hadisələrin şəxsiyyətlərin təsvirində, cinayət işlərinin açılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Cismi onun ayrı-ayrı xassələrini, tərəflərini öyrənmədən dərk etmək olmaz. Hər bir fərdi hökm gerçəkliyi doğru əks etdirirsə, onda cismin, hadisənin mahiyyətinin dərk olunmasına yaxınlaşdırır. Məsələn, «bu polk qvardiya polkudur» hökmü fərdi hökmdür, bu hökm həmin hərbi hissə haqqında biliyimizi artırır, lakin fərdi hökmlər fərdi cism və hadisələr çərçivəsindən uzağa getmir. Buna görə də hökmün digər növlərindən istifadə olunur.

Xüsusi hökmlərdə, fərdidən fərqli olaraq, ümumiləşmiş biliklər əks olunur. Lakin bu biliklər qeyri-müəyyən olur, sifə daxil olan cismlərin hansı hissəsinə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı qaranlıq qalır.

Ümumi hökmlərin fikir fəaliyyətində əhəmiyyəti çoxdur, çünki təbiət və cəmiyyət qanunları ancaq ümumi hökm formasında ifadə olunur. Ümumi hökmlərdə ifadə olunan bilik müəyyən ümumiliklə xarakterizə olunur.

Elm ümumi hökmləri ifadə edərək, ayrı-ayrı əşyaların, hadisələrin, proseslərin böyük çoxluğunu təsdiq edir, oxşar cəhətlərini üzə çıxarır və ümumiləşdirir. Elmi idrak ayrı-ayrı cism və hadisələrin dərk olunmasından müəyyən çoxluğun bir qismi haqqındakı biliyə keçir, sonra isə, bu çoxluğun bütün cismləri haqqında bilik əldə edilir. Ümumi hökmlər fərdi və xüsusi hökmlər əsasında yaranır.

Buradan belə nəticə də çıxartmaq olmaz ki, fərdi hökmlərin minimum, xüsusi hökmlərin isə böyük əhəmiyyəti vardır və təfəkkürdə əsas rol isə ümumi hökmlər oynayır. Hökmün ayrı-ayrı növlərinin bu cür qiymətləndirilməsi kobud səhvdir. Bu hökmlərin hər birinin müəyyən şəraitdə, müəyyən yerdə və müəyyən vaxtda öz funksiyası vardır. Bu hökmlər gerçəklikdəki fərdi, xüsusi və ən ümumi cism və hadisələrin inkişaf dialektikasının beynimizdə inikasındır.

Kəmiyyətə görə hökmün növlərindən danışıarkən, qısaca olaraq bir məsələyə toxunaq.

Doğrudur, klassik məntiqdə hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə bölünür. F.Engels də «Təbiətin dialektikası» əsərində hökmləri fərdi, xüsusi və ümumiyyə ayırır. F.Engels tərəfindən aparılan təsnifat formaca formal məntiqdəki bölgünü xatırladır. Lakin, bu iki bölgünü eyniləşdirmək doğru deyildir, çünki formal məntiqdə bölgü subyetin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətinə əsaslanır, onların çoxluğuna istinad edir. F.Engelsin təsnifatında isə hökmlərin fərdi, xüsusi və ən ümumiyyə bölgüsünün əsasını cism və hadisələrin kəmiyyəti deyil, onların məzmunu təşkil edir.

Bundan başqa, F.Engelsin bölgüsü insan biliklərinin tarixi inkişafını və mükəmməlləşməsini ifadə edir, bu və ya digər hadisənin dərk edilməsində idrakın inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Lakin, bu o demək deyildir ki, bu bölgülər biri digərini istisna edir, aradan qaldırır. Bunların hər birinin təfəkkür prosesində müəyyən rolu və əhəmiyyəti vardır.

F.Engels insan biliklərinin sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyyə getməsini, bu biliklərin onlara uyğun gələn hökmlər vasitəsilə möhkəmləndirilməsini göstərməklə, hökmlərin aşağıdakı təsnifatını vermişdir:

1. fərdi hökm (təklilik mühakiməsi), məsələn, sürtünmə istiliyin mənbəyidir;

2. xüsusi hökm (xüsusilik mühakiməsi), məsələn, hər bir mexaniki hərəkət sürtünmə vasitəsilə istiliyyə çevrilir;

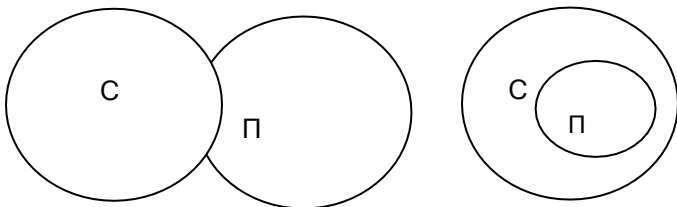
3. ən ümumi hökm (ümumilik mühakiməsi), məsələn, hərəkətin hər bir forması başqa hərəkət formasına çevrilməyə qadirdir.

Hökmlərin təsnifatında ayırıcı və istinadedici hökmlər də xüsusi yer tutur və bunların fikir prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, onunla izah olunur ki, hökmlərin kəmiyyət xarakteristikası suyektin həcmi qaydaya salır, predikatın həcmi isə qeyri-müəyyən qalır.

Ayrımcı hökmlər bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır və belə bir faktı əks etdirir ki, predikatda əks olunan əlamət həmin cismə aiddir və yaxud aid deyil.

Əlamətin, xassənin müəyyən cismə aidiyyətini əks etdirən hökmlərə ayrımcı hökmlər deyilir. «Azərbaycanın bəzi şəhərləri sənaye şəhərləridir», «bəzi qanunlar təfəkkür qanunlarıdır» və s. kimi hökmlər ayrımcı xüsusi hökmlərdir. Ayrımcı xüsusi hökmlərin formulu belədir: ancaq bəzi S-lər P- dir.

Xüsusi ayrımcı hökmləri müəyyən xüsusi hökmlərlə qarışdırmaq olmaz. Müəyyən xüsusi hökmlərdə ancaq subyektin həcmi, xüsusi ayrımcı hökmlərdə isə subyekt və predikatın həcmi dəqiqləşdirilir. «Ancaq bəzi şahidlər ifadə verdilər» hökmündə predikatın subyektə münasibəti qeyri- müəyyən qalır, ona görə ki, ifadəni ancaq şahidlər yox, mühakimə olunan, zərər çəkən şəxslər də verir. Xüsusi ayrımcı hökmlərdə isə subyektin predikata, predikatın isə subyektə münasibəti müəyyən olunur. Bu hökmləri dairələrlə əyani şəkildə belə göstərmək olar:

Ayrımcı hökmlər ümumi də olur. Ayrımcı ümumi hökmlərdə subyekt və predikatın həcmi tamamilə bir-birinə uyğun gəlir: ancaq bütün insanlar mücərrəd təfəkkürə sahibdir və s.

Hökmlərin növlərindən biri də istinadedici hökmlərdir.

İstinadedici hökmlərdə əlamətin, xassənin cismlər zümərəsinin bəzi hissəsi istisna olmaqla, bütün cismlərə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı beyində əks olunur. Məsələn,

«Qurban istisna olmaqla, bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır», «Abdullanı nəzərə almasaq, bu günkü müzakirədə kafedramızın bütün üzvləri öz fikirlərini bildirdilər» və s.

Ayrııcı və istinadedici hökmlər mahiyyətcə iki hökmdən ibarətdir. «Ancaq məhkəmənin bəzi hökmləri ittihamedicidir» hökmü iki fikri özündə birləşdirir: «Məhkəmənin bəzi hökmləri ittihamedicidir» və yaxud «Bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır, lakin Qurban səmimi adam deyil».

Ayrııcı və istinadedici hökmlərin əhəmiyyəti ondadır ki, bunlarda əks olunan fikirlərdə çoxmənalılığa, dolaşılığa yol verilmir. Buna görə də bir çox elmi müddəalar, dövlət qanunları, Cinayət məəcəllələri, Cinayət-Prosessual və digər məəcəllələr ayrııcı və yaxud istinadedici hökmlər formasında ifadə olunur.

Sual 3. Modal hökmlər, onların növləri

Modal hökmlərdə (lat. modus – növ, üsul, ölçü, qrammatikada fel forması deməkdir) əlamətin, xassənin müəyyən fikir cisminə aid olmasının mühümlüyü beynimizdə əks olunur. Başqa cür desək, hökmlərdə əks olunan cism və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətin xarakteri müəyyən olunur. Bu əlaqə və münasibətlərin ehtimali, gerçək və zəruri xarakter daşımından asılı olaraq, modal hökmlər üç növə ayrılır:

1. ehtimal (problematik) hökmləri;
2. gerçəklik (assertorik) hökmləri;
3. zərurət (apodiktik) hökmləri.

Hələ XIII əsrin ortalarında U.Şervud modal məntiqin bir sıra problemləri ilə məşğul olaraq, modal hökmləri altı növə (həqiqi, yalan, ehtimal, qeyri-ehtimal, təsadüfi, zəruri) ayırırdı.

Klassik məntiqdə hökmlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi üç yerə bölünür. Müasir dövrdə də həmin bölgüdən elmin bir çox sahələrində istifadə olunur.

Təfəkkürün məntiqi forması olan hökmün əsas informativ funksiyası cism və hadisələr, onların əlamətləri, tərəfləri arasındakı əlaqə və münasibətlərin təfəkkürümüzdə iqrar və inkar formasında inikasıdır. Hökmlərdə əks olunan əlaqə və münasibətlərin xarakteri və tipi haqqında da əlavə informasiya alınır. Bəzən bu informasiya hökmün digər hökmdən asılılığını xarakterizə edir, qismən də hökmdə əks olunan biliyin əsaslandırılma dərəcəsi göstərilir. Az hallarda hökmlərdə hadisələr arasındakı zaman, məkan və yaxud digər asılıq əks olunur. İnsan müxtəlif hökmlərin vasitəsilə aldığı informasiyadan hökmlər arasındakı əlaqə və münasibətlərin qiymətləndirilməsində istifadə edir, əlaqə və münasibətləri qaydaya salır. Əlavə informasiyanın belə cinsi və bu informasiyaya daxil olan hökmlər modal hökmlər adlanır.

Hökmlərin modallığı – cisimlər və onların əlamətləri, xassələri arasındakı obyektiv münasibətləri əks etdirən hökmlərin, yaxud subyekt-predikat arasındakı asılılıq tipinin əsaslandırılmasının xarakteri haqqında hökmdə əks olunan aşkar və ya aşkar olmayan formada əlavə informasiya verməkdir.

Modallığı ümumi formada modal operatorun (m-in) köməkliyi ilə belə ifadə etmək olar: M və yaxud M (P-dir).

Məntiqdə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir kimi qrup məfhumlarının köməyi ilə hökmlərin əlavə xarakteristikasının öyrənilməsinə modal kateqoriyalar deyilir. Ayrı-ayrı modallıqların sisteməlik təhlili məntiq elminin müstəqil sahələrini və ya bölmələrini təşkil edir. Çox vaxt bu sahələri şərti olaraq, normalar məntiqi, mülahizələr məntiqi, vaxt məntiqi, rəylər məntiqi və s. məfhumlarla adlandırılır.

Modallığa görə hökmlərin üç növü vardır. Bunların üzərində qıscaca dayanmaq olar.

1. problematik hökmlərdə müəyyən hadisənin ehtimallığı əks olunur, başqa sözlə desək, bu hökmlərdə cismdə, hadisədə əlamətin olması və ya yoxluğu ehtimal formasında beynimizdə əks olunur.

Ehtimal hökmləri pozitiv və neqativ formada da ola bilər. Bu vaxt ehtimal operatoru (əməliyyatı) müəyyən əlaqələrin təsdiqinə aid olur. Məsələn, ehtimal ki, sabah elmi konfransda çıxış edəcəyəm.

2. gerçəklik hökmlərində müəyyən hadisədə faktın varlığı, yaxud yoxluğu üzə çıxır. Bu hökmlərdə hadisənin reallıqda baş verməsi olduğu kimi təfəkkürümüzdə əks olunur. Belə hökmlər biliklərimizin kəmiyyətə artmasına kömək edir.

Gerçəklik hökmlərində çox vaxt bu və digər əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olub-olmadığı qeyd olunur. Bəzən gerçəklik hökmlərinə epistematik hökmlər də deyilir. Yunanca epistema sözü həqiqi, şübhəsiz biliklərin yüksək tipini ifadə edir. Müasir məntiqdə epistematik modallıq dedikdə, hökmlərdə əks olunan biliyin əsaslandırılmasının xarakter və dərəcəsi nəzərdə tutulur.

Əsaslandırmaq dərəcəsinə görə hökmlərin bir-biri ilə çarpazlaşmayan iki sinfini (həqiqi və problematik) fərqləndirmək olar.

Həqiqi hökmlərə kifayət qədər əsaslandırılmış hökmlər aiddir. Bu hökmlərin həqiqiliyi praktikada yoxlanılmışdır.

Problematik hökmlərdə isə fikrin doğruluğunu əsaslandırmaq mümkün deyildir, çünki bu hökmlərdəki biliyin həqiqiliyi və yalanlığı müəyyən olmadığına görə, onu ehtimal formasında ifadə edirik. Bu hökmlərin həqiqiliyi dəqiq müəyyən olunmadığına görə, ona çox vaxt həqiqətəbənzər hökmlər də deyilir.

Məhkəmə prosesində nəzərdən keçirilən cinayət işinin vəziyyəti haqqında problematik hökmlərin köməyi ilə müxtəlif fərziyyələr qurulur.

3. Zərurət hökmlərində cism və hadisələr arasındakı mühüm, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlər əks olunur, başqa cür desək, zərurət hökmlərində cismə, prosesə bütün hallarda aid olan əlamət, xassə inikas olunur. Zərurət hökmlərinin formulu belədir: zəruri ki, S – P-dir.

Məntiq kitablarında hökmlərin deontik modallığına görə bölgüsünə də rast gəlirik. «Deontik» termini yunanca borc, vəzifə məfhumunu ifadə edir. Deontik modallıq, hökmdə əks olunan əmr, sərəncam, göstəriş və bu qəbildən olan tədbirlər haqqında əlavə informasiyanı ifadə edir.

Borc, vəzifə, qadağan etmə, icazə və digər sözlər deontik məfhumları bildirir. Hüquq qaydaları, əxlaq qaydaları, zavod və fabriklərdə təhlükəsizlik qaydaları deontik hökmlərlə ifadə olunur.

Hüquqi mətnlərdə qaydaya görə əmr, sərəncam modallıqlarını göstərmək məqsədilə xüsusi sözlərdən istifadə olunur. Lakin elə normativ aktlar vardır ki, bunlarda müstəqim dil göstəriciləri yoxdur. Belə hallarda kontekstin məzmunlu, məntiqi təhlilini ifadə etmək üçün məcburedici, qadağanedici, təmsiledici hüquq normalarından istifadə olunur. Bu normaları ifadə etmək məqsədilə «vəzifəsidir», «etiraf edir», «haqqı yoxdur», «hüququ vardır», «qəbul etmək olar», «ixtiyarı var», «haqlıdır» və bu kimi sözlər işlənir.

Modallıq – hökmlərin ən vacib xassələrindən biridir. Modal hökmlərdə müəyyən cism, proses və yaxud hadisə üçün bu və ya digər əlamətin mühümlük dərəcəsi ifadə olunur. Lakin, modallığa görə hökmlərin fərqi insanın subyektiv arzusu ilə yox, obyektiv gerçəkliyin özü ilə müəyyən olunur. Buna görə də hökmdə «zəruri» sözünün olması hələ həmin hökmün apodiktik xarakter daşdığını ifadə etmir. Apodiktik hökmlər bəşər praktikasına ilə sübut olunmadır.

Hökmlərdə ifadə olunan ehtimallıq dərəcəsi, ehtimallığın müəyyən olunması və hesablanması əsaslı və realist üsulların düzgün hazırlanmasından asılıdır. Buna görə də hökmlər

arasındakı fərq, bizim ona yanaşmağımızla, münasibətimizlə müəyyən olunmur, bu fərq hər şeydən əvvəl, hökmlərin daxili xarakteri, əks etdirdiyi cism və hadisələrin mahiyyəti ilə bağlıdır.

Bu və digər hadisənin, yaxud əşyanın yaranması ehtimalı bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq, obyektiv əlaqə və münasibətləri əks etdirməsindən asılı olaraq son nəticədə iki cür ola bilər. Birincisi, ehtimal sözünün köməkliyi ilə bəzi təsadüfi hadisələr əks oluna bilər.

Təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün qanunlarını, yaxud faktlarını əks etdirən hökmlərin şərtlilik tipindən asılı olaraq, modallığı fiziki, məntiqi və proqramlaşmış növlərə də ayırırlar.

Əgər hökmdə ifadə olunan modallıq təbii biliklərdə müəyyən olunmuş qanunlar və yaxud faktlarla şərtlənərsə, buna fiziki modallıq deyilir. Məntiqi modallığın əsasını maddi obyektlərin ideal obrazları və məntiqi qanunlar təşkil edir. Əgər hökmün modallığı insan tərəfindən yaradılmış qaydalara, sərəncamlara, proqramlara əsaslanarsa, buna proqramlaşmış modallıq deyilir.

Fiziki modallıq proqramlaşmış modallıqdan fərqli olaraq, insanın arzusu, iradəsi ilə dəyişdirilə bilməz. İdrak prosesində modal hökmlərin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu hökmlərin bəziləri idrakın ilkin mərhələsində fəaliyyət göstərir və çox vaxt ehtimal hökmlərinin köməkliyi ilə təbiət və cəmiyyət qanunları kəşf edilir. İdrak prosesində və praktikada modallığın bir sıra növlərindən istifadə edilir ki, bunlardan aletik, epistemik və deontik hökmləri göstərmək olar.

Ədəbiyyat:

1. HacıyevZ. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.

2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. İsrəfilov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980.
8. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 6. «ƏQLİ NƏTİCƏ»

Plan:

- 1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası**
- 2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə**
- 3. Bilavasitə əqli nəticə**

Sual 1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası

Təfəkkür formalarının birinin digərinə keçid pillələrindən biri də əqli nəticədir. Bu forma anlayış və hökmə nisbətən daha mürəkkəb struktura malikdir, çünki əqli nəticə bir sıra hökmlərin sintetik əlaqəsini əks etdirir, digər təfəkkür formalarına müncər olunmur, onların (əqli nəticənin müxtəlif

növlərinin) müəyyən əlaqəsini nəzərdə tutur, təfəkkürdə özünün spesifik funksiyaları ilə yanaşı, keyfiyyətə xüsusi formanı təşkil edir. Bu formaların məntiqi təhlili bir sıra əsas sualların izahı ilə bağlıdır. Bunlardan bir neçəsini qeyd etmək olar:

- əqli nəticənin strukturu və rolu;
- onların əsas növləri;
- onların mahiyyəti və idrak prosesində əhəmiyyəti;
- onların qarşılıqlı əlaqələri və üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar.

Bizə məlum olan prinsipləri əldə rəhbər tutaraq, əqli nəticələrə də iki münasibətdən yanaşmaq olar:

1. gerçəkliyi əks etdirməyin forması;
2. dildə bu və digər dərəcədə ifadə olunan təfəkkür forması.

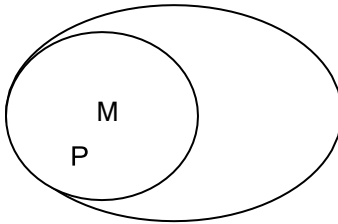
Əqli nəticənin formalarının müxtəlifliyini nəzərdə tutaraq, onların ciddi şərhə məqsədilə tipologiyasını vermək və hər birini ayrılıqda təhlil etmək vacib məsələdir. Əqli nəticələrin mənşəyini və mahiyyətini izah etmək üçün ilk növbədə insanların həyat fəaliyyəti prosesində malik olduqları və istifadə etdikləri biliklərin iki cinsini (növlərini):

1. bilavasitə və 2. bilavasitə (vasitəli) kimi müqayisə etmək olar.

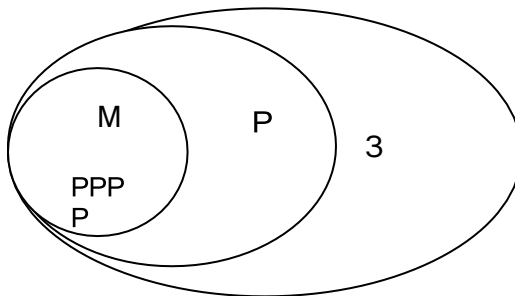
Bilavasitə bilik – birbaşa hiss orqanlarının köməkliyi ilə (görmə, eşitmə, iyilmə və s.) alınan biliklərdir. Məsələn, hökmlərlə ifadə olunan aşağıdakı bilikləri buna nümunə gətirmək olar: qızılgül ətirlidir; ot göm-göydür, qənd ağdır; bülbül oxuyur, şam meşəsi qətran iyi verir və i.a. Belə biliklər insanın nail olduğu biliklərin çox hissəsini təşkil edir və vasitəli biliklərin əsasını təşkil edir. Biliklərin böyük bir qismi isə mühakimə yolu ilə mücərrəd təfəkkür məhələsində qazanılır. Bunlar əvvəlki biliklərdən məntiqi üsulla çıxarılır ki, buna da vasitəli, yaxud yekun biliyi deyilir. Həyatda biz hər şey haqqında birbaşa mühakimə yürüdə bilmirik. Məsələn, heç kim və heç vaxt Moskva rayonu və onun ətrafında dənizin coşmasını müşahidə etməyibdir. Lakin, bu barədə digər biliklərdən çıxarılan bilik vardır. İş ondadır ki, Moskva ətrafında ağ daşlardan ibarət böyük mədən yatağı aşkara çıxarılmışdır. Bu mədən saysız-hesabsız xırda dəniz orqanizmlərinin skeletindən yaranmışdır. Bu fakta istinad edilərək, nəticə çıxarılır ki, 250-300 mln. il bundan əvvəl Moskva əyalətinin yerləşdiyi rus düzənliyində dəniz körfəzi var idi. Birbaşa yox, bilavasitə digərlərindən alınan buna oxşar biliklər vasitəli, yaxud yekun biliyi adlanır. Bu cür biliklərin alınmasının məntiqi forması əqli nəticədir. «Əqli nəticə» anlayışı altında məlum biliklərin vasitəsilə yeni biliyin çıxarılmasının təfəkkür forması nəzərdə tutulur.

İnsan təfəkküründə anlayış və hökm kimi bu cür formaların varlığı obyektiv gerçəkliyin özü ilə şərtlənir, ondan

irəli gəlir. Əgər anlayışların əsasda gerçəkliyin predmetli xarakter daşması, hökmün əsasında fikir predmetlərinin əlaqəsi (münasibəti) durursa, əqli nəticənin obyektiv əsasını isə predmetlərin daha mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri təşkil edir. Əgər bir predmetlər sinfi (M) bütövlükdə digərinə (R) daxil olursa, onun həcmi tükəndirmirsə, onda bu onu ifadə edir ki, burada zəruri əlaqə vardır: daha geniş predmetlər sinfi (M) öz hissəsi kimi ona müncər olunmayan az həcmli predmetləri (R) özünə daxil edir. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

Məsələn, «Bütün musiqişünaslar – həssas adamlardır». Bu onu bildirir ki, «Bəzi həssas adamlar musiqişünasdır». Fikir predmetlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin daha mürəkkəb halını nəzərdən keçirək: əgər bir predmetlər sinfi (M) digərinə (R) daxildirsə, bu isə öz növbəsində üçüncüyə (Z) daxildirsə, buradan nəticə çıxır ki, birinci (m) üçüncüyə (Z) daxildir. Məsələn, «bütün musiqişünaslar həssas adamlardır», «Kəmalə musiqişünasdır». Deməli, «Kəmalə həssas adamdır». Bu əqli nəticəni sxemlərlə göstərək:

Əqli nəticə elə fikir prosesidir ki, bir-birilə əlaqəli olan həqiqi hökmlərdən obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqında yeni fikir çıxarılır, bu isə nəticə biliyidir, yeni biliyi özündə birləşdirir.

Təfəkkürün digər formaları kimi, əqli nəticə də dialektik səciyyə daşıyır. Bu onunla müəyyən olunur ki, anlayışlar və hökmlər əqli nəticənin tərkibini təşkil edir, bu formaların özü də dialektik xarakter daşıyır. Hökmlərdə anlayışlar arasındakı, əqli nəticədə isə hökmlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə əksliklərin vəhdətini ifadə edir. Əqli nəticədə təkcənin, xüsusunin, ümuminin, oxşarlıq və fərqi, konkret və abstraktın və bu kimi əksliklərin vəhdəti əks olunur. Fərdi, xüsusi və ümuminin dialektikasını nəzərdən keçirək. Bu anlayışlar mahiyyətə əkslik təşkil etsə də, hər bir əqli nəticədə dialektik vəhdət təşkil edir, bu isə gerçək hadisələrin obyektiv dialektikasının fikirdə subyektiv inikasındır. Məsələn, «çobanyastığı otdur» - «Ot bitkidir». Deməli, «Çobanyastığı bitkidir». Bu əqli nəticənin tərkibində «çobanyastığı», «ot», «bitki» anlayışları vardır, bunlar bir-birilə əlaqədardır. «Çobanyastığı» təkcəni, «ot» xüsusini, «bitki» isə ən ümumini bildirir. Bu anlayışlar bir- birilə vəhdət təşkil etsə də, əqli nəticənin müxtəlif qütblərini əks etdirən əksliklərdir. Bu nümunə fərdidən xüsusiyyə, oradan da ən ümumiyyə gedən idrak prosesinin dialektikasını aşkara çıxarır. Əqli nəticədəki birinci müqəddimə («Çobanyastığı otdur») onu göstərir ki, fərdi xüsusiyyə daxildir, ikinci müqəddimə («ot bitkidir»), xüsusi ən ümumiyyə daxildir. Nəticədə isə təfəkkür prosesi fərdidən xüsusunin vasitəsilə ən ümumi ilə əlaqələndirilir, onunla dialekticəsinə eyniləşdirilir. Lakin bu dialektik əlaqə prosesi birbaşa deyil, bilavasitə, yəni xüsusunin vasitəsilə həyata keçirilir.

Əqli nəticənin obyektiv şəraiti bu cürdür, gətirilən nümunə ideal formada, fikrin strukturları formasında onun

gerçəkliyin özü ilə struktur modelidir. Bu formaların anlayış, hökm kimi obyektiv zəruriliyi bəşəriyyətin bütün praktikasına ilə bağlılığındadır. İnsanların bir qism tələbatlarının təmin olunması və bunun əsasında digərlərinin meydana gəlməsi ictimai istehsalın tərəqqisini tələb edir, bu isə biliklərin inkişafı olmadan ağlasığmaz bir işdir. Bu tərəqqinin həyata keçirilməsində zəruri əlaqələndirici halqa kimi məlum biliklərdən yeni biliyə keçid forması kimi əqli nəticə mühüm rol oynayır. Geniş yayılmış təfəkkür forması olan əqli nəticədən elmi-nəzəri və gündəlik təfəkkürdə çox istifadə olunur. Bu isə idrakda və insanların ünsiyyət praktikasında əqli nəticənin rolunu və əhəmiyyətini aşkara çıxarır. Əqli nəticə nəinki biliklərimizi mürəkkəb fikir quruluşları ilə əlaqələndirir, bununla yanaşı, bu bilikləri zənginləşdirir, dəqiqləşdirir və gücləndirir.

Anlayış və hökmlərlə birlikdə əqli nəticə də hissi idrakın məhdudluğunu aradan qaldırır. Hər hansı predmetin, yaxud hadisənin meydana gəlməsi səbəbləri və şərtlərinin, onun mahiyyət və mövcudluq formalarının, inkişaf qanunauyğunluqlarının dərkində hiss orqanlarının gücü çatmadığı yerdə bu təfəkkür formalarının rolu əvəzsizdir. Əqli nəticədən anlayış və hökmlərin yaranmasında da istifadə olunur, biliklərin yekunu kimi əqli nəticə çox vaxt idrakın gələcəkdə daha da inkişaf vasitəsinə çevrilir. Əqli nəticədən keçmiş dərk etmək üsulu kimi də istifadə olunur, çünki keçmiş hadisələri bilavasitə müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, əqli nəticənin köməkliyi ilə 10-20 milyard il bundan əvvəl kainatda baş vermiş «böyük partlayış»: Kainatın irimiqyaslı strukturlarının təşəkkülü (qalaktikalar və onların toplaşması); Günəş sisteminin meydana gəlməsi və Yer inkişaf mərhələləri haqqında fundamental biliklər alınmışdır. Tarixçilər ayrı-ayrı fraqmentlərə istinad edərək, keçmiş nəsillərin həyat tərzini müəyyənləşdirir, nəzəriyyəçilər ictimai

həyatın saysız-hesabsız təzahür formalarına əsaslanaraq, onun iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi inkişaf qanunauyğunluqlarını dərindən dərk edir. Əqli nəticə gələcəkdə baş verə biləcək hadisələr haqqında düzgün mühakimə yürütməkdə insanın əlində qüdrətli silahdır, çünki qabaqcadan baş verəcək hadisələri bilavasitə müşahidə etmək çox çətindir. İctimai həyatda gələcəyi görmək, proqnozlar aparmaq, insan fəaliyyətinin məqsədləri haqqında müəyyən mühakimələr yürütmədən nəticələr çıxarmaq mümkün deyildir. Gündəlik həyatda da biz hər an əqli nəticələrdən istifadə edirik. Məsələn, səhər tezdən pəncərədə, evin üstündə nəmişlik müşahidə etdikdə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, gecə ya yağış yağıb, ya da şəh düşmüşdür. Havanı günəşli gördükdə, belə qənaətə gəlirik ki, indi şam meşəsi qətran iyi verir. Əgər müəyyən meydançada əllərində bayraq, şəkil, plakat olan çoxlu adamların toplaşdığını müşahidə ediriksə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, mitinq gedir və bu kimi çoxlu nümunələr gətirmək olar.

Hüquqi praktikada da əqli nəticənin mühüm rolu vardır. A.Konan Doyle Şerlok Holms haqqında məşhur qeydlərində xəfiyyə işçisinin klassik surətini vermişdir ki, o, əqli nəticə sənətinə mükəmməl yiyələnmişdir və onun əslində ən çətin və ehtimal olunmayan kriminal tarixini açmışdır. Müasir hüquqi ədəbiyyatda və praktikada əqli nəticənin rolu əvəzsizdir. Məsələn: Bütün təhlükəli cinayətkarlar cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Bu insan cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Deməli, o, təhlükəli cinayətkardır.

Növbəti məsələ. Əgər N. quldurluq törədib, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

N. vətəndaş M-ə qarşı quldurluq basqını törədib.

Deməli, N. cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

Məntiqi cəhətdən hər bir cinayət işinin ilkin istintaqı zamanı baş vermiş cinayət haqqında mümkün olan bütün

ehtimallar saf-çürük edilir, müəyyən nəticələr çıxarılır, yəni cinayət işinin izlərinin yaranması mexanizmi, onun baş verməsinə vadar edən səbəblər və cəmiyyət üçün nə kimi nəticələr verəcəyi haqqında əvvəlcədən müəyyən nəticələr çıxarılır. Adi məhkəmələri nəzərdən keçirək. Məhkəmə cinayəti sübut etmək üçün müəyyən nəticənin alınması məqsədilə faktları təhlil edir və bundan sonra qərar çıxara bilər. Məhkəmənin çıxardığı ittihamedicini qərar (nəticə) əqli nəticənin ancaq formalarından biridir.

Əqli nəticə – bütöv fikir törəməsidir. Su müəyyən quruluşa (əşyanın keyfiyyətə müəyyən aqrekat halı – N₂O-ya bərabər) olduğu kimi, əqli nəticənin də sabit quruluşu vardır. Bunu izah etməmişdən qabaq, «əqli nəticə» anlayışına konkret tərif vermək olar: **əqli nəticə elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə bir və ya bir neçə hökmdən yeni bilik (yekun hökmü) alınır.** Hər bir əqli nəticənin öz strukturu vardır. Bu struktur təfəkkürün formalarının təbiəti, onun idrakda və ünsiyyətdə rolu ilə şərtlənir. Hər bir əqli nəticə iki elementdən:

1. müqəddimələrdən (bir, yaxud bir neçə);
2. nəticədən ibarətdir.

Bununla yanaşı, müqəddimələrlə nəticə arasında müəyyən əlaqə vardır.

Müqəddimələr – məlum olan çıxış hökmləridir, bilikləridir ki, bunlar əqli nəticənin əsası hesab olunur.

Nəticə (yaxud yekun) – müqəddimələrdən alınan törəmə, bununla belə yeni bilikdir, yeni hökmdür.

Müqəddimələr və əqli nəticə arasındakı əlaqə zəruri əlaqələrdir, çünki hökmlərdən digərinə keçid prosesini qaydaya salır. Buna çox vaxt məntiqi nəticə əlaqəsi də deyilir. Bu hər cür əqli nəticənin əsas qanunu hesab edilir, çünki bu qanun əqli nəticənin özünün dərin və gizli «sirlərini», başqa sözlə desək, yekun biliyinin zəruriliyini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Artıq əqli nəticənin anlayış və hökmlərin yaranmasındakı rolu barədə azca da olsa məlumatımız var. Bəs anlayış və

hökmün əqli nəticədə rolunu necə müəyyənləşdirmək olar? Məlumdur ki, əqli nəticənin strukturunu təşkil edən anlayışlar və hökmlərdir, bunlarsız əqli nəticə yoxdur. Ona görə də bunların məntiqi funksiyasını müəyyən etmək vacib şərtidir. Başa düşmək çətin deyildir ki, hökmlər ya müqəddimələrin, ya da nəticənin funksiyalarını yerinə yetirir. Anlayışlar isə əqli nəticənin terminlərinin funksiyalarını yerinə yetirir. Əgər biz idrak prosesini biliyin bir pilləsindən digərinə, daha yüksəkə keçid prosesi kimi dialektcəsinə nəzərdən keçirsək, onda hökmlərin müqəddimələrə və nəticəyə bölgüsünün nisbiliyini izah etmək o qədər də çətin iş deyildir. Eyni hökm bir idraki aktın nəticəsi (yekunu), digərinin isə çıxış müqəddimələri ola bilər. Bu prosesi tikinti binasına bənzətmək olar.

Anlayışlarla aparılan iş də əqli nəticənin terminləri də buna analoqdur (oxşardır), yəni eyni anlayış müqəddimələrin və yaxud nəticənin ya subyekt, ya predikatı, yaxud da onlar arasında əlaqələndirici halqa rolunu yerinə yetirir. İdrakın sonsuz prosesi bu cür həyata keçirilir.

Hökmdə olduğu kimi, əqli nəticədə də yekun biliyi ola bilər ki, ya həqiqi, ya da yalan olsun. Lakin burada alınan nəticə onun gerçəklikdəki predmet və hadisələrə münasibəti ilə deyil, hər şeydən əvvəl, müqəddimələr və onların əlaqələri ilə müəyyən olunur. Alınan nəticənin həqiqiliyi iki zəruri şərtədən asılır:

1. müqəddimələr məzmunca həqiqi olmalıdır;
2. əqli nəticə formaca (quruluşca) doğru olmalıdır.

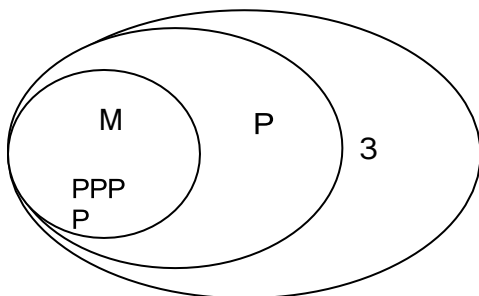
F.Engelsin «Anti-Dürinq» əsərində deyildiyi kimi, əgər bizim ilkin müqəddimələrimiz həqiqidirsə və onlara təfəkkür qanunları düzgün tətbiq edilirsə, onda alınan nəticələr də doğru olacaqdır. Bu fikrə biz Hegelin «Məntiq» əsərində də rast gəlirik. Əqli nəticənin həqiqiliyinə aid bir nümunə gətirək.

Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir.

M.Abdullayev rəssamdır.

Deməli, M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir.

Burada hər iki müqəddimə doğrudur, əqli nəticə düzgün qurulduğundan həqiqi nəticə alınır. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

burada M – M.Abdullayevi, R – rəssamı, Z – təbiəti həssaslıqla dərk edən adamları bildirir.

Nəticə o vaxt yanlış alınır ki:

1. müqəddimələrdən biri yalan olsun;
2. əqli nəticənin quruluşu düzgün olmasın. Məsələn, Bütün şahidlər doğru ifadə verir.

Fərid şahiddir.

Deməli, Fərid doğru ifadə verir. Alınan nəticə yalandır, belə nəticə çıxartmaq olmaz, çünki müqəddimələrdən biri doğru deyildir.

Bəzən yanlış müqəddimələrdən, quruluşca yanlış əqli nəticədən təsadüfən həqiqi nəticə çıxartmaq mümkündür. Məsələn,

Rezin elektrik keçirir.

Dəmir rezin deyil.

Deməli, dəmir elektrik keçirəndir. Buna görə də müqəddimələrlə nəticə arasındakı əlaqə təsadüfi yox, zəruri, eyni mənalı və əsaslandırılmış olmalıdır, hökmlər biri digərini izləməlidir, biri digərindən çıxarılmalıdır. Əgər müqəddimələrin əlaqəsi nəticəyə münasibətdə təsadüfidirsə, yaxud çoxmənalıdırsa, evin dəyişdirilməsində olduğu kimi,

«çoxlu variantlar» ola bilər, onda belə nəticə çıxartmaq qeyri-mümkündür. Məntiqdə bu cür labüd səhv «non seguitir» («nəticə çıxır») adlanır.

Buradaca bir kiçik məsələyə münasibət bildirmək olar. Təfəkkürün bütün formaları dillə ifadə olunur, dildə həyata keçirilir. Əgər anlayışlar söz və söz birləşmələri ilə, hökmlər ayrıca cümlə, cümlə birləşmələri ilə ifadə olunursa, əqli nəticə bir neçə cümlənin (iki və daha çox) əlaqəsidir. Lakin unutmamaq olmaz ki, hər cür iki və daha çox cümlənin birləşməsi hökmən əqli nəticəni ifadə etmir. Əgər mürəkkəb cümlələrdə informasiya verilmirsə, məna, müəyyən ideya yoxdursa, o, əqli nəticə deyil. Əqli nəticədə alınan yekun biliyi, məntiqi əlaqə «deməli», «beləliklə», «belə ki», «ona görə ki» və s. sözlərlə ifadə olunur. Bu və digər dil vasitələrinin tətbiqi özbaşına, sərbəst yox, müqəddimələrin və nəticənin düzülüşünün qaydaları ilə müəyyən olunur. Əqli nəticədə bir qayda olaraq, əvvəlcə müqəddimələr gəlir, sonra nəticə çıxarılır. Bu qayda məcburi deyil, çünki canlı nitqin özündə məntiq dərslərlərindən fərqli olaraq, bu qayda nisbidir, nəticə əvvəldə də, ortada da gələ bilər. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakı məntiqi və dil quruluşunu nəzərdən keçirək:

1. bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

M.Abdullayev rəssamdır.

2. M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır və bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

3. Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir, deməli, M.Abdullayev də təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır. Burada nəticə kiçik müqəddimənin (ortada) yerində verilmişdir.

Əqli nəticə hüquq elmlərində və hüquqi praktikada da geniş istifadə olunur. Hüquqşünaslar çox vaxt cinayətin statistikasından istifadə etməklə, onun baş verməsinin səbəblərini, müəyyən asılılığını, meyllərini aşkara çıxarmaqla,

onun qarşısını almaq məqsədilə münasib praktik ölçülər,

tədbirlər hazırlayırlar. Əqli nəticədən ayrıca cinayət işinin açılmasında da istifadə olunur. Əgər hər şansı bir cinayət işi və cinayətin iştirakçılarının hamısı haqqında kifayət qədər material toplanıbsa, onda o, iş başa çatmış hesab olunur. Əks halda hər hansı bir iş yenidən baxılmaq üçün ayrıca bir cinayət işi kimi ayrılı bilər.

Sual 2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə

Anlayış və hökmlərlə müqayisədə keyfiyyətə daha mürəkkəb təfəkkür forması olan əqli nəticə öz təzahür formalarına görə daha zəngindir. Bunun özündə də müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Bir çox məntiqçilər əqli nəticələri strukturuna görə iki böyük qrupa bölürlər:

1. bilavasitə;
2. bilvasitə.

Bilavasitə əqli nəticədə bir hökmdən istifadə olunur, hökmün kəmiyyəti, yaxud keyfiyyəti dəyişilir. Bilvasitə əqli nəticədə isə iki və daha çox hökmdən istifadə olunur, nəticə çıxarılır.

Təfəkkür praktikasının müşahidəsi nəticəsində əqli nəticənin cürbəcür növlərinin və növ müxtəlifliyinin böyük çoxluğuna təsadüf edirik və bunlar bir-birindən müqəddimələrin sayına (kəmiyyətinə) görə fərqlənir. Hökmlərin növlərinə görə sadə, yaxud mürəkkəb, ehtimallıq dərəcəsinə görə həqiqi, yaxud ehtimali və s. əqli nəticələr vardır. Həqiqi (zəruri) əqli nəticələrdə yekun biliyi müqəddimələrin özündən çıxarılır və burada tətbiq edilən məntiqi qaydalar qanun qüvvəsinə malikdir. Ehtimali (həqiqətəbənzər) əqli nəticələrdə alınan yekun biliyi bu cür məntiqi təfəkkür qaydalarına əsaslanmadığından çox vaxt ehtimali səciyyə daşıyır.

Məntiqi nəticənin alınmasına, başqa sözlə desək, müqəddimələrdə və nəticədə müxtəlif ümumilik dərəcəsinə

bildirən biliklər arasındakı əlaqələrin xarakterinə görə əqli nəticəni bir-birindən fərqləndirirlər. Əgər biz ağılla təfəkkürün bu formalarının mahiyyətindən çıxış etsək, ümumiyyətlə, hər cür əqli nəticə onun formalarından asılı olmayaraq, özündə bəzi biliklərin digərindən məntiqi nəticə kimi çıxarılmasını ifadə edir və bu nəticənin xarakterindən, əqli nəticədə fikrin gedişinin istiqamətindən asılı olaraq onun üç fundamental növünü bir-birindən fərqləndirmək olar. Bunlar deduksiya, induksiya və traduksiyadır.

Deduksiya (lat. deductio – izah etmək, nəticə çıxarmaq) elə əqli nəticədir ki, burada təfəkkür prosesi daha ümumi biliklərdən az ümumi biliklərə (ümumidən təkcəyə, xüsusiyyə) doğru gedir. Məsələn,

Bütün vəkillər hüquqsünasdır.

Rüstəmli vəkildir.

Deməli, Rüstəli hüquqsünasdır.

İnduksiya (lat. inductio – yönəltmə, qurma, düzəltmə) elə əqli nəticədir ki, burada fikrin gedişi az ümumidən (təkcələrdən) çox ümumiyyə doğru gedir. İnsanlar Günəş sisteminə daxil olan planetlərin hər birinin Qərbdən Şərqə hərəkətini müşahidə etdikdən sonra belə bir ümumiləşdirmə aparır: «Bütün planetlər Qərbdən Şərqə hərəkət edir».

Traduksiya (lat. trabuctio – köçürmə, yerdəyişmə) elə əqli nəticədir ki, burada idrakın gedişi təkcədən təkcəyə, xüsusidən xüsusiyyə gedir, müqəddimələr və nəticə eyni ümumilik dərəcəsinə malikdir. Məsələn, «Yerdə atmosfer vardır, gecə və gündüz bir-birini əvəz edir, fəsilər dəyişir və Yerdə şüurlu həyat vardır. Marsda da buna oxşar əlamətlər mövcuddur və buradan da nəticə çıxarılır ki, Marsda da həyat vardır». Lakin, bu nəticə hələlik praktikada sübut olunmamışdır.

Deduktiv əqli nəticə. Obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasında və insanın baş vermiş hadisələr haqqında həqiqi biliklərə yiyələnməsində deduksiyanın mühüm rolu vardır.

Bunsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz. Bilavasitə  qli nəticənin geniş yayılmış növlərindən olan deduksiya düzgün təfəkkürün ümumbəşəri formalarındandır. Hər hansı bir ümumi m dd nin, h km n, fikrin əsaslandırılmasında insan deduksiyadan, onun qaydalarından geniş istifadə edir. Deduksiyada müəyyən hökmlərdən istifadə etməklə, ger eklikd ki predmet v  hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik. Fikrin bu cür ardıcılıđı yekun (nəticə) biliyi adlanır. Yekun biliyin hər bir komponenti ya aksiom, ya hipotez, yaxud da  vv c d n sübut olunmuş fikir olur. **Deduksiya elə bir əqli nəticədir ki, tədqiq etdiyimiz predmet v  hadisələr haqqındakı biliklərə əsaslanmaqla, digər predmet v  predmetlər qrupu haqqında da yeni-yeni biliklərə yiy l nirik.** Deduksiyada götürülən ümumi müddəalara bir sıra məntiqi qaydaları tətbiq etməklə, zəruri nəticələr çıxarılır. Məsələn, «Bütün musiqiçilərin incə duyma qabiliyyəti vardır», «Kəmalə musiqiçi həkimdir». Deməli, «K mal nin incə duyma qabiliyyəti vardır». Burada fikir ümumidən təkcəyə, konkret  dođru gedir. Buna görə də deduksiyada obyektiv ger eklikd ki təkcə, xüsusi və  n ümumi olan predmet v  hadisələrin əlaqəsi, münasibəti əks olunur. Deduksiya reallıđı anlamađın səmərəli tədqiqat metodudur. Bu baxımdan təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşmaq, onları dərindən dərk etmək məqsədilə deduksiyanın xüsusi qaydalarından istifadə olunur. Deduksiyada alınan məntiqi nəticə və tətbiq olunan qaydalar obyektiv ger eklikd ki predmet v  hadisələr arasında daha çox yayılmış əlaqə və münasibətlərin təfəkkürdə inikasıdır. Bu əlaqə və münasibətlər predmetin, növün, ayrıcanın, bařqa sözlə desək, fərdinin, x susinin v   n ümuminin beynimizdə  ksidir. Bu əlaqə və münasibətlərin mahiyyəti ondadır ki, müəyyən cinsə aid olan növlər və bu n v  daxil olan ayrıcılar da bir bařqa növün vasitəsilə o cinsə daxildir. «İnsan canlıdır», «Türklər insandır», «Selcan t rk qızıdır», «Selcan canlıdır».

Burada «canlı» anlayışı cinsi, «türk» növü, «Selcan» növü fərqi ifadə edir, fərdi xüsusiyyə, xüsusi isə ən ümumiyyə daxildir. İnsan obyektiv gerçəklikdəki növ, cins və təkcə arasındakı əlaqələri praktiki fəaliyyətində milyard dəfələrlə müşahidə edərək, ona uyğun məntiqi fiqurlar yaratmışdır, sonralar bu fiqurlar deduktiv əqli nəticənin qaydaları formasını almışdır.

Deduksiya mühakimələrimizin düzgün qurulmasını, doğruluğunu yoxlamağın bütün hallarında vacib bir idrak metodu kimi meydana çıxır. Deduksiyanın mahiyyəti onunla müəyyən olunur ki, onun vasitəsilə predmet, hadisə və eyni cinsdən olan predmetlər qrupu haqqında dolğun bilik alınır. Bu biliklərin dəqiqləşdirilməsində əvvəla, predmetlərin daxil olduğu yaxın cinsi tapmaq lazımdır, ikincisi, həmin predmetlər sinfinə daxil olan və ona uyğun gələn qanunu o sinfə daxil olan bütün predmetlərə aid etmək lazımdır. Deduktiv metodun riyaziyyatda, həndəsədə mühüm əhəmiyyəti vardır. Aydın ki, sübut olunmuş bütün müddəalar, başqa sözlə desək, formullar, teoremlər deduksiyanın köməkliliyi ilə müəyyən sistem daxilində sübut olunmamış aksiomlardan, müddələrdən məntiqi yolla çıxarılır.

İki və daha çox müqəddimələrdən əmələ gələn bilavasitə əqli nəticənin özünün müxtəlif növləri vardır. Buraya sadə və mürəkkəb hökmlərdən əmələ gələn əqli nəticələri aid etmək olar. Deduktiv əqli nəticənin ən geniş yayılmış tipik növlərindən biri sadə hökmlərdən əmələ gələn sadə-qəti sillogizmdir.

Sual 3. Bilavasitə əqli nəticə

Yeni biliyi özündə ehtiva edən hökm çox vaxt bəzi hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaranır. Dəyişdirilən hökm müqəddimə, yeni hökm isə nəticə kimi nəzərdən keçirilir. Əgər bir hökmdən istifadə edilirsə, nəticə çıxarılsa, bilavasitə (vasitəsiz) əqli nəticə adlanır. Bilavasitə əqli nəticədə əslində

hökmün kəmiyyəti dəyişdirilir. Bilavasitə əqli nəticənin əsas formaları aşağıdakılardır:

1. dəyişmə;
2. çevrilmə;
3. qarşılaşdırma.

1. Hökmün predikatının həcmi, onun subyektə olan münasibətini dəqiqləşdirmək məqsədilə dəyişmədən istifadə olunur. Təfəkkür prosesində hökmləri dəyişdikdə, çıxış hökmünün subyekt predikatın, predikat isə subyektin yerinə keçirilir. Subyekt və predikat terminlərinin yerini dəyişdikdə, yeni hökmün predmeti subyektə əks olunan cism, hadisə yox, müqəddimənin predikatında söylənilən fikir, mülahizə olur.

Hökmlərin dəyişdirilməsi elə təfəkkür prosesidir ki, nəticədə çıxış hökmünün subyekt predikat, predikat isə nəticənin subyekt olur.

Subyekt və predikatın yerini hər dəqiqə, istənilən vaxt dəyişmək mümkün deyildir. Bu baxımdan dəyişilmə hökmlərdə terminlərin ehtiva olunması qaydalarına tabedir. Hökmü araşdırarkən gördük ki, ümumi hökmlərdə subyekt ehtiva olunur, xüsusi hökmlərdə ehtiva olunmur, inkari hökmlərdə predikat ehtiva olunur, iqrari hökmlərdə isə ehtiva olunmur. Hökmlərdə S və R-in ehtivalılığına uyğun olaraq iki cür dəyişməni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

1. Sadə (və yaxud saf, təmiz) dəyişmədir. Sadə dəyişmədə hökmün kəmiyyətinə toxunulmur. Hökmlər o vaxt sadə yolla dəyişir ki, subyekt və predikatın həcmi bərabər olur, başqa sözlə desək, hər iki termin ya ehtiva olunur, ya da ehtiva olunmur. Əgər çıxış hökmünün predikatı ehtiva olunmazsa, onda nəticə də ehtiva olunmayacaqdır. Bu vaxt hökmün predikatının həcmi məhdudlaşdırılır (azaldılır). Buna isə məhdudlaşdırmaqla dəyişmə deyilir. Predikatın həcmi subyektin həcmindən geniş götürüldükdə, həmişə məhdudlaşdırılmaya yol verilir.

Xüsusi iqrarı (Y) və ümumi inkarı (E) hökmlər sadə yolla dəyişilir. «Bəzi azərbaycanlılar (S) alimdir» (R), «Bəzi alimlər (R) azərbaycanlıdır» (S).

Y hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

«Bəzən S-lər R-dir».

«Bəzən R-lər S-dir».

E hökmü də sadə yolla dəyişilir. Məsələn, «heç bir təbiət qanunu (S) hüquqi qanun deyil» (R), «heç bir hüquqi qanun (R) təbiət qanunu deyil (S), «heç bir metal (S) üzvi birləşmələrə daxil deyil» (R), «heç bir üzvi birləşmə (R) metal deyil» (S).

Ümumi inkarı hökmün sxemi:

Heç bir S-R deyil.

Heç bir R-S deyil.

Ümumi iqrarı hökmlərdə (A) subyekt ehtiva olunur, predikat isə ehtiva olunmur, buna görə də A hökmü Y hökmünə çevrilir, yəni predikatın həcmi azaldılır, məhdudlaşdırmaya yol verilir. Məsələn, «bütün insanlar (S) canlıdır (R)», «Deməli, bəzi canlılar (R) insandır (S)», «Bütün oğrular (S) cəzalanmalıdır (R)». «Deməli, bəzi cəzalanıqlar (R) oğrudur (S)».

A hökmündə predikat ehtiva olunmadığına görə məhdudlaşdırılmaqla dəyişdirilir. A hökmünün dəyişməsində belə bir qaydanı yaddan çıxarmaq olmaz ki, müqəddimələrdə ehtiva olmayan termin nəticədə də ehtiva olunmayacaqdır.

A hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Əgər A hökmündə S və R-in həcmi bərabər olarsa, onda bəzi hallarda A hökmü sadə yolla dəyişilə bilər. Məsələn, «İnsan (S) şüurludur (R)», «Bütün şüurlular (R) insandır (S)», «Bütün canlılar (S) tənəffüs edəndir (R)», «Bütün tənəffüs edənlər (R) canlıdır (S)».

Ümumi iqrari ayrıcı hökmlər də məhdudlaşdırılmadan dəyişdirilə bilər. Bunun formulu belədir:

Bütün S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi iqrari ayrıcı hökmlərdə isə hökmün predikatı tamamilə subyektin həcminə daxil olur, yəni, predikat ehtiva olunur. Ona görə də xüsusi iqrari ayrıcı hökm ümumi iqrariyə keçir. Məsələn, «Bəzi ictimai təhlükəli işlər, ancaq ictimai təhlükəli işlər təsərrüfat cinayətidir. Deməli, bütün təsərrüfat cinayətləri ictimai təhlükəli işdir».

Bu hökmləri belə dəyişdirmək olar:

Bəzi S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi inkari hökmlər (O) isə dəyişmir.

Bu hökmlərdə predikat ehtiva olunur, lakin yekun hökmünün predikatı qeyri-müəyyən qalır, süni məntiqi quraşdırmaya yol verilir.

O hökmündə predikat qeyri-müəyyən olduğuna görə, onun idraki əhəmiyyəti yoxdur və adətən, mühakimələrdə az işlədilir, digər tərəfdən O hökmü dəyişdikdə, nəticə mənfiyə, mənasızlığa doğru gedir. Bunun heç bir elmi-praktiki əhəmiyyəti yoxdur, çünki burada hökmün keyfiyyəti dəyişilmir. Məsələn, «Bəzi müəllimlər savadlı deyil», «Bəzi adamlar təşkilatçı deyil», «Bəzi sözlər cümlə üzvü deyil» və s. hökmləri dəyişmək olmur.

Ata və babaların: «Hər parıldayan qızıl deyil» zərb-məsəlini də unutmaq olmaz. Onu da qeyd etmək olar ki, dəyişmə vasitəsilə əmələ gələn əqli nəticənin mühakimə prosesində rolu böyükdür. İnsan hökmün köməkliyi ilə biliyini dəqiqləşdirir və ümumiləşdirir. Əgər hökmün məhdudlaşdırılmasının qaydasına riayət olunsay, mühakimədə səhvlərə yol verilməz. Məsələn, ümumi iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur, ona görə də bu hökmü məhdudlaşdırmadan dəyişmək olmaz.

«Bəzi fəhlələr (S) çilingərdir (R)» xüsusi hökmündə isə predikat ehtiva olunmuşdur, çünki burada növ, cins münasibətlərindən söhbət gedir, predikatın həcmi subyektin həcminə daxildir. Bu hökmü məhdudlaşdırmaqla yox, ancaq belə dəyişmək olar ki, «Bütün çilingərlər (R) fəhlədir (S)».

Çevrilmə. Hökmlərin çevrilməsində subyektin çıxış hökmünün predikatına zidd olan məfhuma münasibəti müəyyən edilir. Çevrilmə elə bilavasitə əqli nəticədir ki, fikir prosesində ilkin hökmün məzmunu dəyişməməlidir. Hökmün məzmununun dəyişməməsi üçün predikatın əvvəlinə çox vaxt «qeyri» sözü əlavə olunur.

Bütün hökmlər biri digərinə çevrilir.

1. Ümumi iqrari hökmlər (A) ümumi inkariyə çevrilir (E). Məsələn, «Bütün şəhər adları (S) böyük hərflərlə yazılır (R). «Deməli, heç bir şəhər adı (S) kiçik hərflərlə yazılmaz (R)». «Bütün məfhumlar (S) söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur (R)». «Deməli, heç bir məfhum (S) söz və söz birləşmələrindən kənarında yaranmır (R).

A hökmünün çevrilməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri-R-deyil.

Ümumi inkari hökmlər (E) ümumi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «heç bir fəhlə (S) milyoner deyil (R)». «Deməli, bütün fəhlələr (S) qeyri-milyonerdir (R)». «Heç bir fel (S) təfəkkür forması deyil (R)». «Deməli, bütün fellər (S) qeyri- təfəkkür formasıdır (R)».

Ümumi inkari hökmlərin sxemi aşağıdakı kimidir:

Heç bir S-R deyil.

Bütün S-lər qeyri R-dir.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) xüsusi inkariyə çevrilir (O). Məsələn, «Bəzi filosoflar (S) aqnostikdir (R)», «Bəzi filosoflar (S) qeyri-aqnostik deyil (R)», «Bəzi sözlər (S) cümlənin baş üzvüdür (R)», «Bəzi sözlər (S) cümlənin qeyri-baş üzvü deyil (R)».

Xüsusi iqrari hökmlərin sxemi:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi S-lər qeyri-R deyil.

Xüsusi inkari hökmlər (O) xüsusi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «Bəzi hüquqşünaslar (S) müstəntiq deyil (R)», «Bəzi hüquqşünaslar (S) qeyri-müstəntiqdir (R)», «Bəzi cinayətlər (S) vəzifə cinayəti deyil (R)», «Bəzi cinayətlər (S) qeyri-vəzifə cinayətidir (R)».

O hökmünün çevrilməsi sxemi:

Bəzi S-lər R deyil.

Bəzi S-lər qeyri R-dir.

Beləliklə, çevrilmə vasitəsi ilə yaranan hökm kəmiyyəti saxlasa da, çıxış hökmünün keyfiyyəti dəyişilir, bu hökmün subyektı isə dəyişmir.

Hökmlərin çevrilməsi biliklərimizi dəqiqləşdirir, subyekt və predikat arasındakı münasibəti qaydaya salaraq, bizə imkan verir ki, hökmə yeni tərəfdən yanaşaq. Çevrilmənin mahiyyəti ondadır ki, bu məntiqi əməliyyatın vasitəsilə cism və hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik.

Hökmlərin qarşılışdırılması. Hökmlərin qarşılışdırılması elə bilavasitə əqli nəticədir ki, burada hökm iki dəfə dəyişikliyə uğrayır, yəni hökm həm çevrilir, həm də dəyişilir. Hökmlərin çevrilməsi və dəyişdirilməsi hökmlərin iki cür qarşılışdırılması deməkdir.

1. Subyektə görə;

2. Predikata görə.

1. Subyektə görə qarşılışdırmada hökm əvvəlcə dəyişdirilir, sonra isə çevrilir. Məsələn, bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R).

Bəzi təhsil alanlar (R) tələbədir (S).

Bəzi təhsil alanlar (R) qeyri-tələbə deyil.

Bütün metallar (S) elektrik keçirəndir (R).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (r) metaldır (S).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (R) qeyri-metal deyil (S).
Subyektə görə qarşılaşdırmanın formulu belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

2. Predikata görə qarşılaşdırmada isə hökm əvvəlcə çevrilir, sonra dəyişilir. Məsələn, bütün timsahlar onurğalıdır.

Heç bir timsah onurğasız deyil.

Heç bir onurğasız timsah deyil.

Predikata görə olan bu qarşılaşdırmanı bu formul ilə göstərək:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri R deyil.

Heç bir R qeyri S deyil.

Bəzən qarşılaşdırmanı bu cür də aparmaq olar. «Bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R)» ümumi hökmünü qarşılaşdıraraq. Bu hökmün predikatına zidd olan məfhum «qeyri-tələbələr» məfhumudur.

Predikata görə qarşılaşdırmada çıxış hökmündən belə nəticə alınır:

«Heç bir qeyri təhsil alan tələbə deyil».

Bu əqli nəticəni sxemlə belə təsəvvür etmək olar:

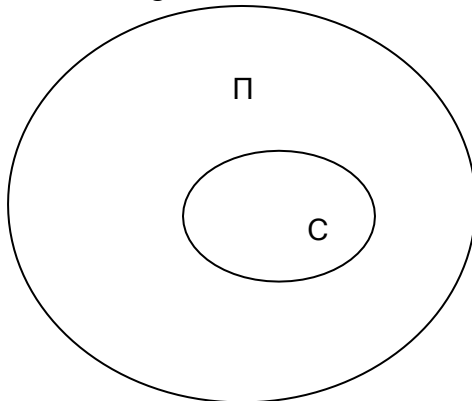
S - R-dir.

Qeyri S - R deyil.

Bütün tələbələr təhsil alandır.

Heç bir qeyri-təhsil alan tələbə deyil.

Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə göstərək.

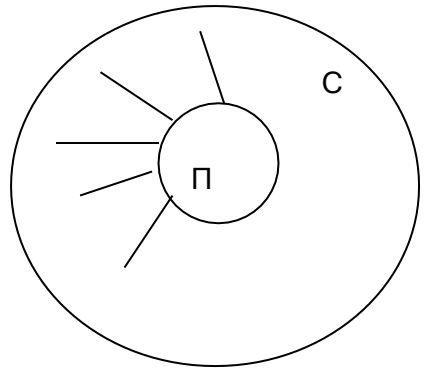
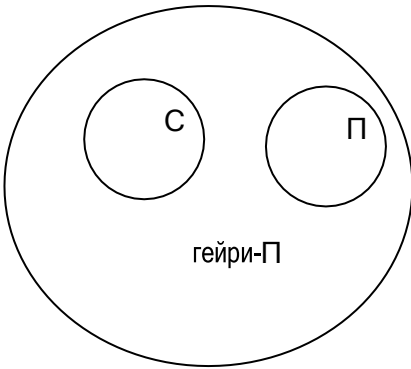
Bu şəkildəki dairədə «tələbələr» (S) məfhumunun həcmi «qeyri-təhsil alanlar» məfhumunun həcminə uyğun gəlmir. Predikata görə qarşılaşdırma yolu ilə əldə edilən nəticənin mənası da bundadır.

Ümumi inkari hökmü nəzərdən keçirək.

«Heç bir sosialist dövləti (S) tərksilah əleyhinə çıxış etmir (R)» hökmünü çevirək: «Tərksilah əleyhinə çıxış etməyən (qeyri R) bəzi dövlətlər sosialist dövlətləridir (S)».

Bu hökmləri dairələrlə əyani formada belə göstərmək olar:

Xüsusi inkari hökmləri belə qarşılaşdırmaq olar: bəzi S-lər R deyil, bəzi qeyri R-lər S-dir. Məsələn, «bəzi cinayətlər (S) qəsdən olan deyil (R)» hökmü «bəzi cinayətlər qəsdən olmayan (qeyri R) cinayətlərdir (S)». Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə belə göstərmək olar:

Bəzi ədəbiyyatlarda bilavasitə əqli nəticənin artıq qeyd etdiyimiz növləri çox dolaşlıq və səhv şərh olunur. Buna görə də vasitəsiz əqli nəticənin həmin formalarının məzmununa xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) predikata görə praktikada qarşılaşdırılmır, lakin hökmün subyektinə görə qarşılaşdırmaq mümkündür.

Məsələn,

Bəzi partiya üzvləri (S) fəhlədir (R).

Bəzi fəhlələr (R) partiya üzvüdürlər (S).

Bəzi fəhlələr (R) qeyri-partiya üzvü deyildir.

Bu hökmləri formul ilə göstərək:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

Məlumdur ki, bilavasitə əqli nəticə hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaradılır, yəni hökmlərin keyfiyyəti, onun elementlərinin münasibəti dəyişilir və beləliklə, ilkin hökmün şəklinin dəyişdirilməsi ilə yeni hökm alınır. Bir çox məntiqçi alimlər bu fikrə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, bu prosesdə ümumiyyətlə əqli nəticə yoxdur, sadəcə olaraq hökmün dəyişdirilməsi, onun üzərində məntiqi əməliyyat mövcuddur. Onlar ancaq bilavasitə, son nəticədə iki müqəddimədən çıxarılan əqli nəticəni həqiqi hesab edirlər. Bu baxışlara görə «bilavasitə əqli nəticədə» həqiqi bilikləri xarakterizə edən keyfiyyət müəyyənliyi yoxdur və yeni məlumatlar alınmır.

Bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bilavasitə əqli nəticə ilkin hökmün ancaq quraşdırılması, başqa şəkllə salınmasıdır. Belə baxışlarla heç cürə razılaşmaq olmaz, çünki onlar bilavasitə əqli nəticədə hökmlərin keyfiyyətinin dəyişməsinə nəzərə almırlar. İnkər etmək olmaz ki, bilavasitə əqli nəticədə aldığımız bilik müqəddimələrdə əks olunan cismlərə aiddir, bilavasitə əqli nəticə həqiqətən hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir. Lakin bunlar əqli nəticənin yekun biliyinin xarakterini azaltmır, əksinə, burada alınan bilik müqəddimədəki biliklərdən keyfiyyətə fərqlənir.

Biliklərin artması və mükəmməlləşməsi fikirlərin əlaqələndirilməsi yolu ilə deyil, bir fikirdən digər fikrin nəticə kimi çıxarılması yolu ilə də baş verir ki, bu da bilavasitə əqli nəticədir. Bilavasitə əqli nəticənin bu xassəsi gündəlik təfəkkürdə də əks olunur.

Gətirilən nümunələrdən aşkar olur ki, bilavasitə əqli nəticə həqiqi əqli nəticədir, onun məhdud idraki əhəmiyyətinə baxmayaraq, deduktiv əqli nəticəyə aiddir.

Bilavasitə əqli nəticənin təfəkkür prosesində işlədilən ancaq bəzi növlərini nəzərdən keçirdik.

Lakin obyektiv gerçəkliyin dərk olunması prosesində həqiqi biliklərə yiyələnməkdə bilavasitə əqli nəticə əsas rol oynayır ki, onsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz.

Hüquq-mühafizə orqanları fərziyyələrin qurulması prosesində əqli nəticədən onun formalarından, metodlarından, üsullarından geniş istifadə olunur.

Fərziyyələrin qurulmasında elmi və əməli idrak prosesinin digər sahələrində qurulan hipotezlərdə olduğu kimi, təfəkkürün məntiqi üsulları tətbiq olunur. Bu kimi məntiqi üsulların analiz, sintez, induksiya, deduksiya və analogiyayı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Analiz – tədqiqatın məntiqi üsulu olub, cinayət işi üçün əhəmiyyəti olan halların müstəntiqin təfəkküründə hissələrə ayrılması və onların hər birinin məntiqi abstraksiya yolu ilə təhlil edilməsi deməkdir.

Sintez – işə dair halların bütövlükdə, həm də onları təşkil edən hissələrin qarşılıqlı əlaqəsi şəklində öyrənilməsidir. Analiz və sintez məntiqi təfəkkürün qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digərini şərtləndirən üsullardır. Çünki faktı dərk etmək üçün əvvəlcə onun konkret halları ayrılıqda təhlil edilməli, sonra isə həmin hissələri cəm halında sintez edilərək, bütövlük əmələ gətirməlidir. Müstəntiq cinayət hadisəsinin ayrı-ayrı hallarına dair onun sərəncamında olan faktların müxtəlif

cəhətlərini analiz edir və sintez vasitəsilə onları birləşdirərək tədqiq etdiyi hadisənin mümkün olan izahı barədə əqli nəticəyə gəlir.

- induksiya üsulu – təkcədən ümumiliyə, deduksiya isə ümumidən təkcəyə doğru getmək deməkdir;

- analogiya – faktların ayrı-ayrı oxşar əlamətlərə görə müqayisəsi üzrə induktiv əqli mühakimədir.

İstintaq fərziyyələrinin qurulmasında fərziyyələr çoxluğu prinsipinə istinad edərək, onun əsaslandırmaq lazımdır. Belə ki, eyni faktın izahı üçün bir neçə fərziyyənin qurulması vacibdir.

Cinayət işi üzrə bütün ehtimallar fərziyyələr çoxluğu prinsipi üzrə irəli sürülməli və yoxlanılmalıdır.

Fərziyyələrin yoxlanılması prinsiplərindən biri də odur ki, öz təsdiqini tapan vahid fərziyyə qalanlarını rədd etməlidir.

Aşağıdakı hallarda fərziyyələr özlüyündə rədd olunmuş hesab edilə bilər.

Nəticədə onu da qeyd etmək vacibdir ki, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində istifadə olunan məntiqi metodlar çoxdur. Lakin, digər məntiqi elmi-tədqiqat metodları ilə müqayisədə deduktiv metod mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi praktikada dəqiq biliklərə, qanunların aliliyinə, ciddiliyinə, hüquqi prosesin qanuniləşdirilməsinə o vaxt nail olmaq mümkündür ki, məntiqi təfəkkürün gücündən, əqli nəticənin metod və formalarından geniş istifadə olunsun.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
4. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
5. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 7 «SİLLOGİZMLƏR»

PLAN:

1. Sadə-qəti sillogizm
2. Terminlərin qaydaları
3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisari sillogizmlər

Sual 1. Sadə-qəti sillogizm

Əvvəlki mövzularda qeyd edilmişdir ki, bir hökmdən də nəticə çıxarılır və bu cür məntiqi əməliyyata bilavasitə əqli nəticə deyilir.

Əgər iki və daha çox hökmdən nəticə çıxarılsa, belə məntiqi əməliyyat bilavasitə əqli nəticə adlanır.

Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən biri də sadə-qəti sillogizmdir.

Sillogizmin üç adı vardır:

1. sadə-qəti sillogizm;
2. klassik və yaxud Aristotel sillogizmi;
3. orta termin vasitəsilə əmələ gələn sillogizm.

Sillogizm (yun. Sillogismos – nəticə çıxarmaq, yekun, xülasə əldə etmək) elə əqli nəticədir ki, orta terminin vasitəsilə verilmiş iki hökmdən (əlaqəli hökmlər) üçüncü bir hökmün yekun kimi çıxarılmasıdır. Müqəddimələr sadə- qəti hökmlərdən əmələ gəldiyinə görə, buna çox zaman sadə- qəti sillogizm deyilir. Məsələn, hər cür cinayət (M) qanun pozuntusudur (R).

Oğurluq işi (S) cinayətdir (M).

Deməli, oğurluq işi (S) qanun pozuntusudur (R).

Hər bir sillogizmin müəyyən strukturu var, buraya verilmiş müqəddimələr, nəticə, bir-biri ilə müəyyən tərzdə əlaqəli olan terminlər daxildir. Adətən, sillogizmin təhlilinə nəticə hökmündən başlayırlar, hər bir sillogizmin hökmündə S və R yeri vardır. Nəticə hökmündə subyekt yerində duran termin kiçik termin adlanır və «S» hərfilə göstərilir, nəticənin predikatı böyük termin adlanır və «p» hərfilə ifadə olunur. Hər iki müqəddiməyə daxil olan, nəticəyə çıxmayan və hökmlər arasında məntiqi əlaqəni təmin edən, nəticənin alınmasında vasitəçi halqa rolunu oynayan termin orta termin adlanır və «M» hərfilə göstərilir (lat. medius – orta deməkdir).

Hökmün terminlərindən fərqli olaraq sillogizmin tərkibinə daxil olan anlayışlar sillogizmin terminləri adlanır. Sillogizmdə S və p kənar terminlər kimi verilir, çünki müqəddimələrdə kənar mövqedə yerləşir və bir dəfə işlədilir. Buna görə müqəddimələri də çox vaxt terminlərlə müəyyən edirlər. Böyük terminin daxil olduğu hökm böyük müqəddimə (lat. mayor), kiçik terminin daxil olduğu hökm kiçik müqəddimə (lat. minor), alınan yekun biliyi nəticə hökmü (lat. conculisio) adlanır. Sillogizmdə orta terminin iştirakı olmadan düzgün nəticə çıxartmaq mümkünsüzdür. Orta termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusini əks etdirir. Bir çox alimlər bu terminin idrak prosesində roluna yüksək qiymət vermişdir. Bəzən də bunu düzgün olaraq «vasitəçi», «əlaqələndirici» termin adlandırırlar. Bu termin üçün xarakterik qaydalar da vardır:

1. orta termin heç vaxt nəticəyə gətirib çıxarmamalıdır;
2. bu termin hər iki müqəddimədə eyni mənanı bildirməlidir və ancaq bir dəfə işlədilməlidir;
3. vasitəçi termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusini əks etdirməlidir.

Beləliklə, sadə-qəti sillogizm – iki kənar terminin əlaqəsi əsasında onların orta terminə münasibətini müəyyən edən əqli

nəticədir. Sillogizmdə düzgün nəticə çıxartmaq məqsədilə onun aksiomlarından istifadə olunur.

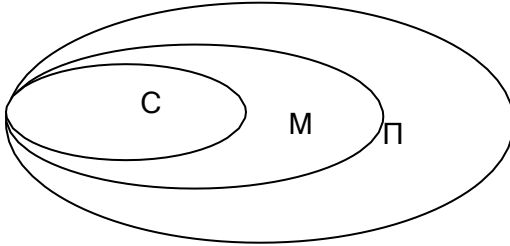
Sillogizmin aksiomu. İki həqiqi hökmü bir-birilə düzgün əlaqələndirdikdə, mühakimə prosesində gerçək nəticə almaq mümkündür və hər bir nəticə təcrübəyə əsaslanır. Sillogizmdə predmet və hadisələr arasındakı ən adi əlaqələr, münasibətlər əks olunur. İnsan maddi aləmdə dəfələrlə növ və cinsin, fərdi və ümuminin, konkret və mücərrədin əlaqəsini müşahidə etmişdir və ictimai istehsal fəaliyyətində yəqin etmişlər ki, cins üçün səciyyəvi olan xassə növ üçün də xarakterikdir, ümumiyyə aid olan xassə fərdiyə də xasdır. Məsələn, canlılar sinfinə aid hissetmə qabiliyyəti ayrı-ayrılıqda hər bir canlıya da aiddir, yaxud materiyaya aid inikas xassəsi onun konkret növləri, formaları üçün də xarakterikdir. Cins və növ təkcə ilə ümumi arasında olan bu obyektiv əlaqə və bağlılıqlar əsrlərlə cilalanmış, təkmilləşmiş, son nəticədə təfəkkürdə sillogizmin fiqur və modusları şəklində əks olunaraq aksiom səciyyəsi almışdır. İnsanın çoxəsrlik təfəkkür praktikasının inikası kimi bu və digər fikir quraşdırmalarının milyard dəfələrlə təkrarı sillogizmin aksiom xarakteri daşmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, aksiom hər bir nəzəriyyənin çıxış müddəasıdır, başqa sözlə deyilsə, insan təcrübəsində milyard dəfələrlə yoxlanılmış və nəzəriyyələrin digər müddəalarını əsaslandıran və sübuta ehtiyacı olmayan hadisələrdir, fikirlərdir. Sillogizmin aksiomu dedikdə, onun nəticələrinin doğruluğunu əsaslandıran müddəalar, yəni müqəddimələrdən nəticəyə məntiqi keçid prosesi başa düşülür. Əqli nəticənin müqəddimələrinin məzmun və həcmi baxımından nəzərdən keçirilməsindən asılı olaraq, onun aksiomunun iki cür ifadə olunmasına rast gəlirik:

- həcm;
- məzmun (atributiv – xassə, əlamət).

Həcm aksiomunda qeyd olunur ki, predmetlər sinfi haqqında iqrar, inkar etdiyimiz hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfin hər bir ünsürü haqqında da iqrar, yaxud

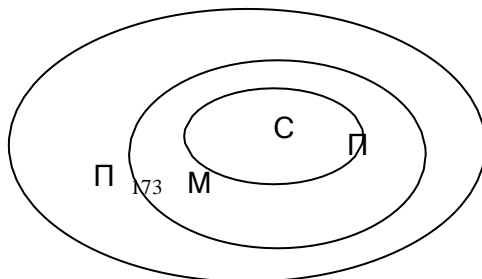
inkar oluna bilər. Burada söhbət terminlərin kəmiyyət (həcm) təsvirindən gedir. Buna dair nümunə.

«Bütün metallar qızdırıldıqda həcmi genişlənir», «Qalay metaldır». Nəticə: «Qalay qızdırıldıqda həcmi genişlənir». Bunu dairələrlə göstərək:

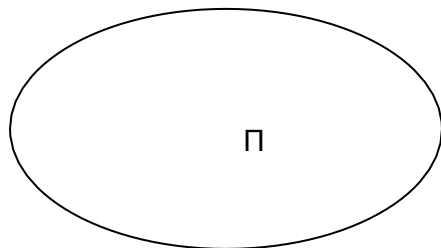
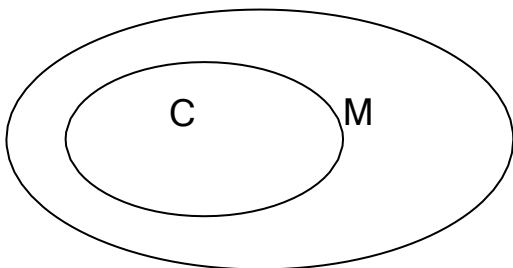

Bəzi məntiq kitablarında sillogizmin aksiomlarına verilən tərif, gətirilən misalları həqiqət kimi qəbul etmək olmaz, çünki oradakı fikirlər real gerçəkliyi və fikrin məzmununu dəqiq əks etdirmir. Sillogizmin həcm aksiomunu qısaca belə də ifadə etmək olar: **hər şey haqqında deyilmiş sözü o biri haqqında da demək olar** (dictum de omni et de nullo).

2. **Sillogizmin atributiv aksiomudur.** Bu özü predmetlərlə onların xassələri arasındakı əlaqəni ifadə edir. Atributiv aksiomunda iqrar edilir ki, **bəzi predmetlərin, əşyaların əlamətinin əlaməti onların öz əlamətidir, predmet və əşyaların əlamətinə zidd olan bir şey onların özünə də ziddir.** Bunu qısaca belə də ifadə etmək olar: nota notae est nota rei əlamətin əlaməti əşyaların öz əlamətidir. İnkari forması: əlamətin əlamətinə zidd olan bir xassə əşyaların özünə də ziddir. Məsələn, insan (M) yüksək təşəkkülü materiyanın məhsuludur (R). Təfəkkür də (S) insan beyninin məhsuludur (M). Deməli, təfəkkür də (S) yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsidir, məhsuludur (R). Bunların hər ikisini dairələrlə göstərək:

1-ci şəkil

2-ci şəkil

İnkari aksioma belə bir nümunə gətirək. Heç bir təcavüzkar müharibə (M) ədalətli deyil. Ermənistanın (S) Qarabağda apardığı müharibə (R), təcavüzkar səciyyə daşıyır (M).

Deməli, Ermənistanın (S) apardığı döyüşlər ədalətli deyildir (r).

Hər bir sillogizmdə aksiomu hər iki variantı (həcm və məzmun) tətbiqini tapmaq olar. Burjua məntiqçilərinin çoxu öz əsərlərində sillogizmin həcm aksiomunu inkar etməklə əsas diqqəti atributiv aksioma yönəldirlər ki, bu da elmi-məntiqi baxımdan yanlış fikirdir. Müasir məntiqi ədəbiyyatda aksiomun hər iki variantı kəskin tənqid olunur, hətta atributiv aksiomu elementar səhv hesab edirlər. Predmet və hadisələrin mahiyyətinə, onların təfəkkür strukturlarında inikasını dərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, bütövlükdə aksiomun özü idrakda məlum rəşional mənasını saxlayır, başqa sözlə desək, bütün sillogizm nəzəriyyəsinin nəhəng və mükəmməl binasının tikilib quraşdırılmasında onun çıxış məntiqi əsasını təşkil edir, mürəkkəb hadisələr labirintindən (dolaşlıqlıqından) sillogizmin köməyi olmadan çıxmaq çox çətindir.

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir, bunlar ümumbəşəri təfəkkür qaydalarıdır və məntiqdə qeyri-əsas qanunlar sırasına daxildir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də məntiqi zərurətlə həqiqi nəticə almaq olmur. Əvvəla, bu qaydaların öyrənilməsinin idrak prosesində mühüm rolu vardır, ikincisi, bu qaydaları bilməklə bir fiqurdan digərinin təhlilinə keçmək olur, üçüncüsü, bu qaydalara əməl etdikdə həqiqi biliklər alınır, insan hadisə və proseslərin dərkində yol verilən bir sıra ciddi məntiqi səhvlərdən yaxa qurtara bilir. Belə qaydalar cəmi yeddidir, bunlardan üçü terminlərin, dördü isə hökmlərin qaydaları adlanır. Bunların konkret şərhinə keçək.

Terminlərin qaydaları

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç termin (S, r, m) olmalıdır, az və çox olarsa, nəticə almaq mümkün deyildir.

Əgər bir müxtəlif məzmunlu və orta terminlə əlaqələndirilməyən hökmlər götürsək, bunlardan heç bir nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn, «hər bir cinayət işi qanun pozuntusudur», «bütün metallar elektrik keçirəndir». Buradan heç bir nəticə çıxmır, çünki burada dörd müxtəlif termin (iki subyekt, iki predikat) vardır, orta termin hər iki hökmü əlaqələndirməmişdir. Bu qayda o vaxt pozulur ki, orta termin müxtəlif mənaları ifadə edir. Bu cür səhvə məntiqdə

«terminlərin dördləşməsi» (guaternio terminorum) deyilir. Terminlərin dördləşməsi adlanan məntiqi səhv çox vaxt üstüörtülü xarakter daşıyır. Bu, hər şeydən əvvəl, mühakimə prosesində omonimlərin işlədilməsilə bağlıdır (eyni sözün müxtəlif mənalarda götürülməsidir).

Məsələn, bütün qanunlar obyektivdir, insandan asılı deyil. Azərbaycan Konstitusiyası – qanundur.

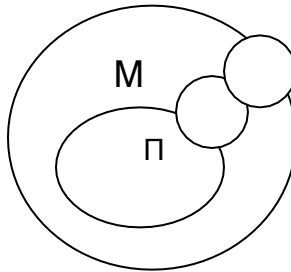
Deməli, Azərbaycan Konstitusiyası insandan asılı deyil.

Alınan nəticə mənasıdır, buradan nəticə çıxmır, bu özü «terminlərin dördləşməsidir», çünki qanun sözü 1-ci hökmdə

predmetlər arasındakı əlaqəni, 2-ci də hüquqi sübutedilməni ifadə edir.

2. Orta termin heç olmasa müqəddimələrdən birində ehtiva olunmalıdır, belə olmasa, düzgün nəticə alınmır. Bu qayda pozularsa, kiçik və böyük termin arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən olacaqdır, müqəddimələrdən məntiqi zərurətlə yekun biliyi çıxmayacaqdır. Bir neçə nümunə gətirək. Bir çox filosoflar məntiqçidir. «Həmid filosofdur». Deməli, Həmid məntiqçidir, yaxud «Bəzi cinayət işləri oğurluqdur». «Bu hadisə cinayət işidir». Deməli, bu hadisə oğurluqdur. Alınan nəticə doğru deyil, reallığı əks etdirmir, qeyri-müəyyəndir, belə ki, Həmid məntiqçi, bu hadisə oğurluq olmaya da bilər. Qeyri-müəyyənliyin səbəbi odur ki, orta termin hər iki əqli nəticədə ehtiva olunmamışdır. Belə bir nümunə də gətirmək olar:

«Bütün şairlərdə (r) emosiyalar güclü olur (M)». «Zülüdə (S) emosiyalar güclüdür (M)». Deməli, «Zülü şairdir». Bu nəticə də qeyri-müəyyəndir, belə ki, Zülü şair olmaya da bilər, burada orta termin nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır, qaydaya görə iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur. Terminlərin əlaqəsini dairəvi sxemlərlə göstərək.

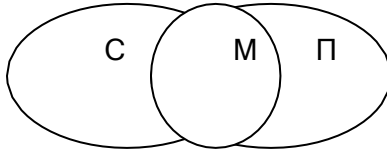

3. Əgər böyük və kiçik termin müqəddimələrdə ehtiva olunmursa, onda nəticədə də ehtiva olunmur. Məsələn:

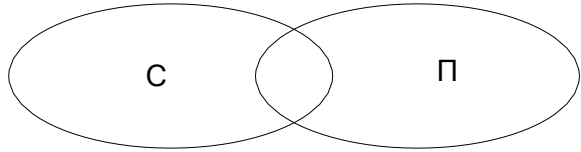
Bütün məntiq dərsləkləri (M) faydalıdır (r).

Bütün məntiq dərsləkləri (M) kitabdır (S).

Deməli, bəzi kitablar (S) faydalıdır (r). Buradan «bütün kitablar faydalıdır» nəticəsinə çıxarmaq olmaz, çünki nəticənin subyekt («kitablar») kiçik müqəddimədə predikat yerində durur, iqrari hökmlərdə də qaydaya görə bilir ki, predikat ehtiva olunmur, ona görə də subyekt nəticədə bütöv həcmdə götürülə bilməz. Dairəvi sxemini nəzərdən keçirək:

Başqa bir nümunə də gətirmək olar:

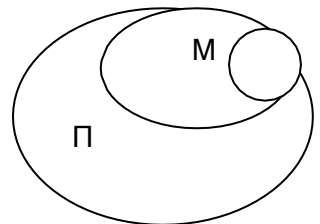
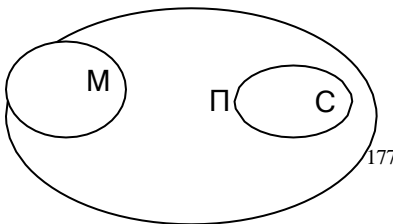

Bütün alimlərin (M) diplomu var (R).

Bu şəxs (S) alim (M) deyil.

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (r).

Nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs alim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən, «diplomu olmaq» termini ehtiva olunmamışdır, lakin kiçik müqəddimədə «alim» anlayışı ehtiva oluna bilər, çünki onun diplomlu adamların həcmindən kənara çıxarıyıq. Burada iki variant ola bilər, onu dairələrlə göstərək:

1-ci

2-ci

Üçüncü qaydada bir cəhətə də diqqət yetirmək olar, bəzən müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə tam həcmdə götürülür, buna məntiqdə **kiçik, yaxud böyük terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhv deyilir**. Məsələn: «Dövlət əbədi mövcud olmayacaqdır (R+), dövlət (M) – üstqurum elementidir (S-). Burada xüsusi nəticə çıxır ki, «üstqurum (S-) bəzi elementləri mövcud olmayacaqdır (r+)».

Müqəddimələrin qaydaları

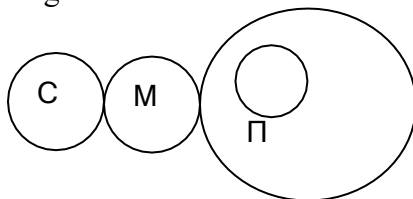
1. İki inkari hökmdən müəyyən nəticə almaq olmaz, heç olmasa, bunlardan biri iqrari olmalıdır. Məsələn:

Dini təlim (M) faktlara əsaslanmır (P).

Elm dini (S) təlim deyil (M).

Deməli, elm (S) faktlara əsaslanmır (P).

Nəticə yalandır, ona görə ki, orta termin S və p-i əlaqələndirmir. Əgər biz «elm» anlayışının yerinə Mendeleeyevin dövrü sistemi təlimini qoysaq, onda nəticə doğru görünərdi. Bunu dairələrlə göstərək:

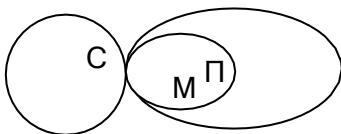
2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır. Məsələn:

Hər cür cinayət işi (P) hüquq pozuntusudur (M).

Elmi səhv (S) hüquq pozuntusu deyil (M).

Elmi səhv (S) cinayət işi deyil (P).

Sxemlərlə əsaslandırmaq:

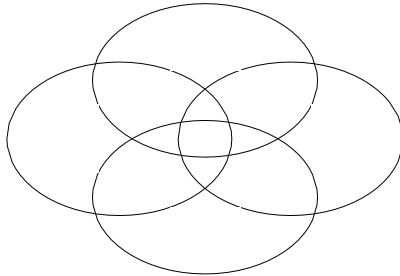

3. İki xüsusi hökmdən nəticə çıxmır, heç olmasa, bunlardan biri ümumi olmalıdır. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ayrıca xüsusi hökmlərdən nəticə alınır, ola bilər ki, bu barədə münasib yerdə izahat veriləcəkdir. Xüsusi hökmlərə nümunə:

Bəzi deputatlar (M) hüquqşünasdır (R).

Bəzi artistlər (S) deputatdır (M).

Deməli, bəzi artistlər (S) – hüquqşünasdır (R). Nəticə düz deyil, bu hökmlərdən həqiqi yekun biliyi almaq qeyri-mümkündür. Sxemə baxaq:

4. Müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, nəticə də xüsusi olacaqdır. Məsələn:

Bəzi tələbələr (P) hüquqşünasdır (M).

Bütün hüquqşünaslar (M) şüurludur (S).

Bəzi şüurlular (S) tələbədir.

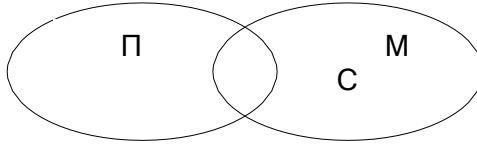
Başqa bir nümunə:

Bəzi pensiyaçılar (P) işləyir (M).

Bütün işləyənlər (M) əmək haqqı alır (S).

Bəzi əmək haqqı alanlar (S) pensiyaçısıdır (P).

Sxemlərlə göstərək:

Sual 2. Terminlərin qaydaları

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də həqiqi nəticə almaq mümkün olmur. Buna görə də biz hökmlərin tərtibatı zamanı terminlərin qaydalarından düzgün istifadə etməyi bacarmalıyıq.

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç hökm, üç də termin olmalıdır. Əgər üçdən çox termin varsa, onda düzgün nəticə alınmır. Məsələn,

Təfəkkürün bütün formaları (M) gerçəkliyi əks etdirir (R). Hökm (S) təfəkkür formasıdır (M).

Deməli, hökm (S) gerçəkliyi əks etdirir (R).

Bu sillogizmdə üç hökm və üç termin götürülmüşdür, ona görə də yuxarıdakı qaydaya əməl olunur və düzgün nəticə çıxarılır.

Bəzən sillogizmdə üç termin yox, dördü götürülür, yəni sillogizmdə omonim (müxtəlif mənalı) sözlərdən istifadə edilir ki, bu vaxt təfəkkürün eyniyyət qanunu pozulur, terminlərin dördləşməsi deyilən məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Məsələn,

Qoşqar (M) Kiçik Qafqazın şimal-şərqinin 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır (R).

Qoşqar (M) xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısıdır (S).
Deməli, xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısı Kiçik Qafqazın şimal-şərqində 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır.

Bu əqli nəticədə məntiqi səhvə yol verilmişdir. «Qoşqar» məfhumu hər iki müqəddimədə müxtəlif mənaları ifadə edir. Böyük müqəddimədə dağ, kiçik müqəddimədə isə insan adını bildirir. İki müxtəlif mənaları bildirən termin faktiki olaraq iki müstəqil anlayışı ifadə edir. Buna görə də orta termin hər iki müqəddimədə eyni mənaları ifadə etməli idi.

Gətirilən misalda orta termin hər iki müqəddimə üçün eyni, ümumi anlayış deyildir, deməli, orta termin yoxdur, müqəddimələri əlaqələndirmir.

2. Orta termin heç olmazsa, müqəddimələrin birində ehtiva olunmalıdır, əgər ehtiva olunmazsa, düzgün nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn,

Qırmızı rəng (M) inqilab rəngidir (R).

Bəzi balıqlar (S) qırmızı rəngdədir (M).

Deməli...

Bəzi sifətlər (M) rəngi ifadə edir (R).

«Humanist» sözü (S) sifətdir (m).

Deməli...

Yuxarıdakı terminlərdən həqiqi nəticə çıxmır, çünki orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmamışdır.

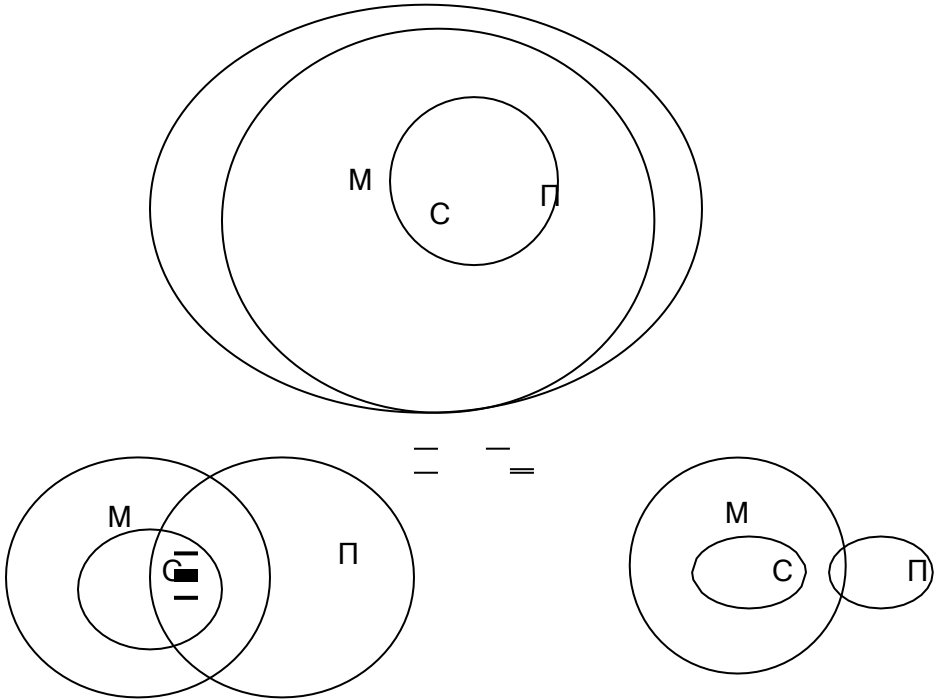
Əgər orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmazsa, onda kənar terminlər arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən qalır. Məsələn, «Bəzi şairlər (M) – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər (R)».

«Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri (S) şairdir (M)» - hökmlərində orta termin (m) nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır. Belə hallarda kənar terminlər arasındakı (S və R) zəruri əlaqəni müəyyən etmək mümkün olmur. Burada üç hal ola bilər:

1. «Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər».

2. «Bizim nəşriyyatın bəzi işçiləri Yazıçılar İttifaqının üzvüdür».

3. «Bizim nəşriyyatın heç bir işçisi Yazıçılar İttifaqının üzvü deyil». Bu əqli nəticələri dairələrlə belə göstərmək olar:

3. Müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olunmur. Bu fikir o deməkdir ki, kənar terminlər müqəddimələrdə olduğu kimi, nəticədə də eyni həcmdə götürülməlidir.

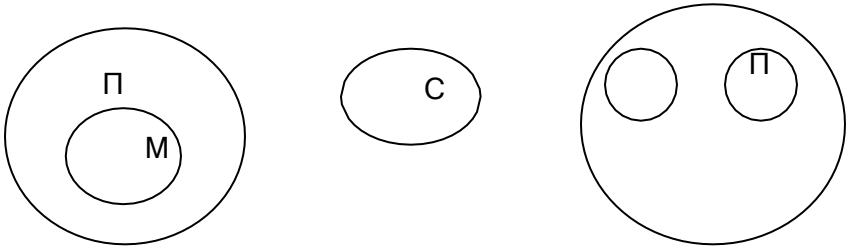
Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

Bütün müəllimlərin (M) diplomu vardır (R).

Bu şəxs (S) müəllim deyil (M).

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (R).

Alınan nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs müəllim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən «diplomu olmaq» termini müqəddimədə tam həcmdə götürülməmişdir. Aldığımız nəticədə (bu şəxs müəllim deyil), «müəllim» məfhumu ehtiva oluna da bilər, çünki bu şəxsi diplomu olan adamların həcmindən istisna edirik. Bu hökmlər arasında da bir neçə hal ola bilər, bunu əyani şəkildə dairələrlə göstərək:

Sadə-qəti sillogizmin üçüncü qaydasında qeyd olunur ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olmur, lakin bəzən bu qayda pozulur, müqəddimədə tam həcmdə götürülməyən termin nəticədə ehtiva olunur ki, bu məntiqdə böyük və yaxud kiçik terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhvdir. Buna dair belə bir nümunə gətirmək olar:

«Millət (M) əbədi olaraq mövcud olmayacaqdır (R).

Millət (M) tarixi inkişafın məhsuludur (S).

Deməli, tarixi inkişafın bəzi məhsulları (S) əbədi mövcud olmayacaqdır (R)».

Müqəddimələrin qaydaları

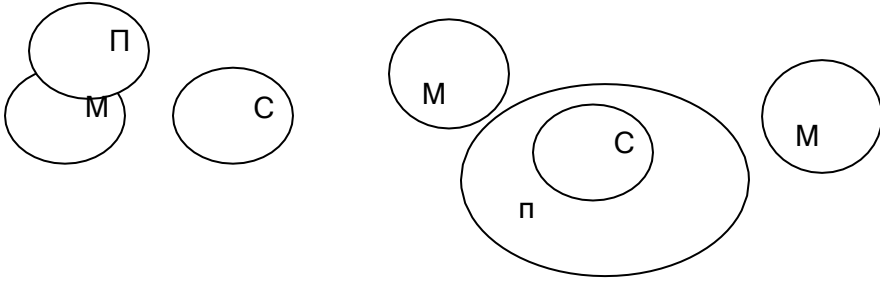
1. İki inkari hökmdən nəticə çıxmır. Nəticə almaq üçün müqəddimələrdən heç olmazsa, biri iqrari hökm olmalıdır.

Məsələn:

İsim (M) təfəkkür forması deyil (R).

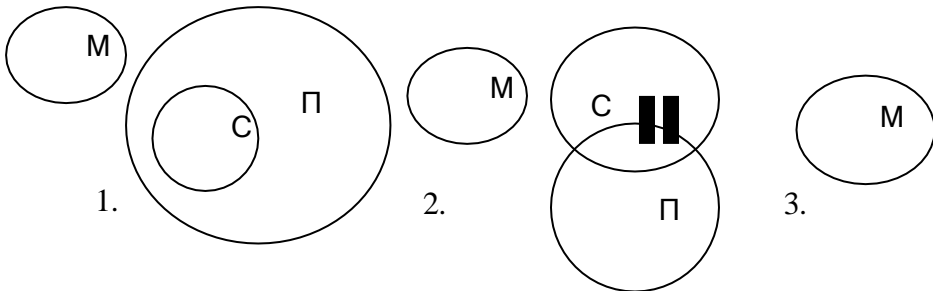
Məzmununu araşdırdığımız bu fikir (S) isim deyil (M). Bu mühakimədə «isim» termini kənar terminlərdən heç birinə uyğun gəlmir, buna görə də S və R arasındakı münasibəti

müəyyən etmək olmur. Əgər dairələrin köməyi ilə bu iki müqəddiminin birləşməsini təsvir etsək, onda aşağıdakı müxtəlif mənzərəni almaq olar:

Başqa bir misal da gətirmək olar: «Bizim institutun aspirantları (M) siyasi iqtisad keçmir (R)», «ETİ-nin əməkdaşları (S) bizim institutun aspirantları deyil (M)».

Bu hökmlərdən də nəticə çıxarmır, çünki kənar terminlər (S və R) orta terminin həcmindən kənar edilir. Orta terminin vəzifəsi kənar terminlər arasındakı münasibəti qaydaya salmaqdır. Nəticədə orta termin böyük terminin (R) həcminə ya qismən, ya da tamamilə daxil olur və yaxud onun həcmindən tamamilə çıxarılır. Belə halda üç imkanı qeyd etmək olar. Bu imkanları əyani şəkildə dairlələrlə göstərək:

2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari hökm olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır. Məsələn:

Heç bir materialist (M) aqnostik deyil (R).

P.Kopnin (S) materialistdir (m).

P.Kopnin (S) aqnostik deyil (r).

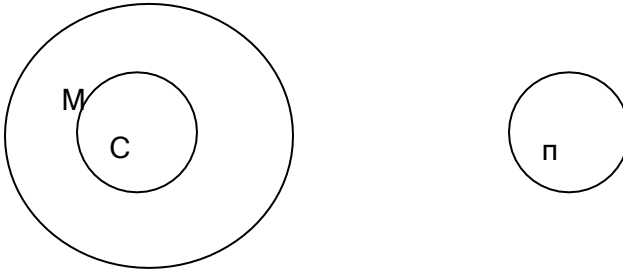
Başqa bir nümunə də gətirmək olar.

Heç bir imperialist müharibəsi (M) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) imperialist müharibəsidir (m).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

Bu əqli nəticələrin əsaslandırılmasını dairələrlə belə göstərmək olar:

Bu əqli nəticələrdə orta (M) və kiçik (S) termin böyük terminin həcmindən istisna olunur və özlüyündə orta terminin (M) tərkibinə daxil olur.

3. Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, onda nəticə də xüsusi olacaqdır.

Əgər müqəddimələrdən biri ümumi iqrari, digəri isə xüsusi iqraridirsə (AY), onda bu hökmlərdə ancaq ümumi iqrari hökmün subyektə ehtiva olunur. Bu qaydada iki hal ola bilər:

a) alınan nəticə xüsusi iqrari ola bilər;

b) xüsusi inkari ola bilər.

Bir neçə nümunə gətirək.

Bütün cinayətkarlar (M) cəzalanmalıdır (R).

Bəzi adamlar (S) cinayətkardır (M).

Bəzi adamlar (S) cəzalanmalıdır (R) və yaxud bəzi ədəbi əsərlər (R) lirik əsər deyil (M).

Bütün lirik əsərlər (M) insan əməyinin məhsuludur (S).

İnsan əməyinin bəzi məhsulları (S) ədəbi əsər deyil (R).

4. İki xüsusi hökmdən nəticə alınmır. Nəticə çıxarmaq üçün heç olmazsa, hökmlərdən biri ümumi olmalıdır.

Əgər hər iki müqəddimə xüsusi iqraridirsə (YY), onda terminlər haqqındakı ikinci qaydaya əsasən nəticə çıxmır, çünki bu hökmlərin heç birində terminlər ehtiva olunmur.

Əgər müqəddimələrin ikisi də inkari (oo) olarsa, hökmlərin birinci qaydasına əsasən nəticə alınmır.

Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi inkari (OY), digəri isə xüsusi iqrari (YO) olarsa, onda belə sillogizmdə xüsusi inkari hökmün ancaq predikati tam həcmdə götürülür, əgər burada orta termin ehtiva olunsaydı, yenə də hökmlərin 4-cü qaydasına əsasən nəticə çıxarmaq mümkün deyildir. Bəzən iki inkari hökmdən nəticə almaq olmur, lakin belə hallar da nəticədə predikat ehtiva olunur ki, bu da terminlər haqqındakı qaydanın üçüncüsü ilə ziddiyyət təşkil edir. Bildiyimiz kimi, üçüncü qaydada qeyd edilmişdir ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin bəzən nəticədə tam həcmdə götürülür. Əgər bu hökmlərdə kənar terminlər ehtiva olunsaydı, yenə də terminlərin ikinci qaydasına əsasən nəticə çıxmazdı.

Xüsusi hökmlərə aid bir neçə nümunə gətirmək olar.

Bəzi tələbələr (M) Heydər Əliyev təqaüdüdür.

Bəzi tələbələr (M) kafi qiymətlərlə oxuyur (S), deməli...

Bəzi əsərlər (M) elmi nailiyyətləri əks etdirir (R).

Bəzi əsərlər (M) povestdir (S).

Deməli...

Sual 3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisari sillogizmlər

İndiyə qədər sillogizmə tam, bütöv halda rast gəlirdik. Lakin, çox vaxt elmi müddəaların şərhində, nitq prosesində və praktikada olan bütöv halda təsadüf etmirik, orada müqəddimələrdən biri, bir neçəsi, yaxud da nəticəsi buraxılır ki, buraxılan hissə öz-özlüyündə düşünülür. İxtisari forma alan belə sillogizmlərə entimema (yun. «əqdlə tutmaq» deməkdir) deyilir. Entimemanın üç növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. Böyük müqəddiməsi buraxılan entimemalar vardır. Məsələn, «Rüstəmbəyli vəkildir». Deməli, o, «hüquqşünasdır». Burada böyük müqəddimənin buraxılması açıqca düşünülür. Bərpa etsək, belə olacaqdır.

Bütün vəkillər hüquqşünasdır.

Rüstəmbəyli vəkildir.

Deməli, Rüstəmbəyli hüquqşünasdır.

2. Kiçik müqəddiməsi buraxılan entimemaya nümunə gətirək:

«Bütün vəkillər – hüquqşünasdır». Deməli, «Rüstəmbəyli hüquqşünasdır». Burada «Rüstəmbəyli – vəkildir» hökmü verilməmişdir.

3. Nəticəsi buraxılan entimemalar da vardır. Məsələn, «Bütün cinayət işləri – təhlükəli hadisədir». «Adam öldürmək – cinayət işidir». Nəticə deyilmir, düşünülür ki, «Adam öldürmək də – təhlükəli hadisədir».

Entimemanın əhəmiyyəti ondadır ki, əvvəla onların köməkliyi ilə nitqin qısa və yığcamlığına nail olunur. İkincisi, entimemalar dinləyicini, yaxud oxucunu düşünməyə, fikirləşməyə məcbur edir. Buna görə də entimemalardan şifahi və yazılı nitqdə geniş istifadə olunur. Aforizmlərin əksəriyyəti

entimema formasını ifadə edir. Yunanların belə bir aforizmi var: «Yupiter, sən əsəbləşirsən, deməli, sən haqlı deyilsən» - bunun özü entimemadır. Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Bərpa etsək, belə olacaqdır: «Əsəbiləşən hər bir adam haqsızdır». «Yupiter əsəbləşir». Deməli, «Yupiter haqsızdır». Cənabi Əlinin belə bir kəlamı da var: «Özünü tanıyan, Allahın da tanıyır». Bu da entimemadır. Yuxarıdakı entimemaya bənzər A.Puşkinin E.Baratinski haqqında belə bir qısa və güclü mülahizəsi vardır: «Orijinal adamdır, zira fikirləşir». Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Tam sillogizmi bərpa edək:

Kim fikirləşirsə, o, orijinal adamdır.

Baratinski fikirləşir. Deməli, Baratinski orijinal adamdır. İxtisari sillogizmlər ancaq qəti hökmlərdən deyil, şərti və təqsimi hökmlərdən də əmələ gələ bilər. Məsələn, «Dəmir parçası qızmışdır, çünki o, sürtünməyə məruz qalmışdır». Bunu tam sillogizm formasında bərpa edək: əgər dəmir parçası sürtünməyə məruz qalarsa, o, qızar:

Dəmir parçası sürtünməyə məruz qalmışdır.

Deməli, dəmir parçası qızmışdır.

Böyük müqəddiməsi buraxılmış təqsimi sillogizm nümunə gətirək: «Bu cinayət işi haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz, çünki o, ittihamedicidir». Burada böyük müqəddimə verilməmişdir, bərpa edək:

Cinayət işi ya bəraətləndirici, yaxud da ittihamedicidir formada olur.

Bu iş haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz.

Deməli, bu cinayət işi ittihamedicidir.

İxtisari sillogizmlərin mürəkkəb formalarından biri də epixeyremadır. Epixeyremanın hər iki müqəddiməsi entimemalardan əmələ gəlir. Onun formulası belədir:

M-R-dir,

çünki O N-dir.

S-M-dir,

çünki O Q-dir.

S-P-dir.

Bu ixtisari formulada müəyyən hissələr buraxılmışdır. Onları bərpa edək:

1-cisi	2-cisi
M-P-dir	Q-M-dir
<u>M-W-dir</u>	<u>S-Q-dir</u>
M-P-dir	

Epixeyremaya belə bir nümunə gətirmək olar: «Qaçaq mal alveri ilə məşğul olan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır, çünki onlar malları qanunsuz olaraq ölkəmizin sərhədlərindən kənara çıxarırlar.

Deməli, bu şəxs də cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır. Bu epixeyremanı bərpa etməyin üsullarıdır.

Mürəkkəb sillogizmlərdən biri də polisillogizmlərdir (çoxlu sillogizmlər deməkdir). Bunlar bir neçə sadə-qəti sillogizmin müəyyən üsulla birləşməsindən əmələ gəlir. Onun iki növünü qeyd etmək olar:

1. progressiv (yüksələn) sillogizmlər;
2. regressiv (enən) sillogizmlər.

Birincidə, idrak prosesi çox ümumidən aza, cinsdən növə, ikincidə isə təkcədən ümumiyyə, növdən cinsə doğru gedir. Digər fərq ondadır ki, progressiv polisillogizmlərdə əvvəl gələnin nəticəsi sonrakılar üçün böyük müqəddimə, enəndə isə kiçik müqəddimə kimi götürülür. Nümunə:

Hüquq pozuntusu cinayət işidir.

Adam öldürmək hüquq pozuntusudur.

Balta ilə boynu vurmaq da adam öldürməkdir.

Məcid balta ilə boyun vurmuşdur.

Deməli, Məcidin hərəkəti cinayət işidir. Bunun özü üç sadə-qəti sillogizmin birləşməsini ifadə edir, əvvəl gələnlər polisillogizmdir, sonrakılar episillogizmlər adlanır. Formulası belədir:

1. A-V-dir
2. S-V-dir
3. D-V-dir

S-A-dır	D-S-dir
E-D-dir	
S-V-dir	D-V-dir
E-V-dir.	

Regressiv polisillogizmə nümunə:
 Bilal oğrudur.
 Oğru cinayətkardır.
 Cinayət hüquq pozuntusudur.
 Hüquq pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli hadisədir.
 Deməli, Bilalın oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.
 Bu da bir neçə sillogizmin birləşməsinə bildirir.

Formulası:

1. A-V	2. S-D	3.
D-E		
V-S	A-S	
A-D		
A-S	A-D	
A-E		

Polisillogizmlərin praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, fikrimizi mühakimələrdə ifadə edirik, ayrı-ayrı mülahizələri əlaqələndirməklə, bunlardan yeni nəticələr çıxarıyıq və bunları yeni hökmlərdə ifadə etməklə, fikrin daha da inkişaf etdirilməsinə nail oluruq. Burada yeni müqəddimələr əsasında qurduğumuz əqli nəticə yeni fikir əməliyyatıdır, bu isə əvvəlkilərin birbaşa davamı deyildir. Adi təfəkkürün özündə də tez-tez belə hallarla üzləşirik ki, burada alınan nəticə özündən sonra gələnlər üçün böyük müqəddimə kimi götürülür və bunun strukturu əvvəlki biliklərə əsaslanır. Belə düşünmək də səhv olardı ki, polisillogizmlərdə ancaq fikirləşilən predmet və hadisələr təsdiq olunur. İlk nəzərdə belə görünsə də, həqiqətən də, elmi təfəkkürdə buna bənzər müfəssəl, açıq, yaxud gizli formada mürəkkəb sillogizmlərə rast gəlirik ki, bunlar öz əsasını sillogistik nəticələrdən deyil, bir çox əvvəlki fikirlərdən götürür. Elmi təfəkkür mürəkkəb əqli nəticələrdən istifadə

etməsaydı, bir sıra çətin və mürəkkəb məsələləri, problemləri həll edə bilməzdi.

Bütün elmi nəzəriyyələr özündən əvvəlkilərə (natamam, yarımçıq, səthi olsa da) istinad edir, onun üzərində yaranır. Lütifadənin qeyri-səlis çoxluqlar, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də əvvəlkilərin tənqidi əsasında meydana gəlmişdir. Bu baxımdan polisillogizmlər də elmi təfəkkürün zəruri və faydalı formalarındandır. Polisillogizmin xüsusi növlərindən biri də soritlərdir. Polisillogizmlərdə aralıq nəticələri buraxıldıqda, bütöv əqli nəticə alınır ki, buna da soritlər (lat. sorit – topa, qalaq sillogizmlər) deyilir. Burada bəzi müqəddimələr vasitəsilə yekun biliyi alınır, qalan aralıq nəticələri deyilmir, ancaq fikirdə düşünülür. Elmdə soritin iki növünü (1. Aristotel; 2. Qoklen) qeyd etmək olar. Bunların bir- birindən fərqi ondadır ki,

a) Aristotel soritində təfəkkür prosesi fərdidən ən ümumiyyə (növdən cinsə), Qokləndə isə ən ümumidən təkçəyə (cinsdən növə) doğru gedir;

b) Aristotel soritində kiçik, Qokləndə böyük müqəddimə ixtisar olunur;

c) Aristotel soritində əvvəlki hökmün subyekti, sonuncunun predikatı, Qokləndə isə axırıncı hökmün subyekti birincinin predikatı nəticə yerində durur.

Aristotel və Qoklen soritinin formulası belədir:

1. M-R	2. M-R
R-Q	Q-M
Q-Z	Z-Q
Z-F	F-Z
M-F	F-R

Aristotel soritinə iki nümunə gətirəcəyik. Lakin buraxılan aralıq hökmlərinin bərpasını oxucuların ixtiyarına veririk.

1. F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» tarixi romandır. Tarixi romanlar bədii əsərdir.

Bədii əsərlər təfəkkürün məhsuludur.

Təfəkkürün məhsulları mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

Deməli, F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

2. Musanın kitab oğurluğu oğurluq işidir.

Oğurluq işi cinayətdir.

Cinayət hüquqi qanun pozuntusudur.

Hüquqi qanun pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Deməli, Musanın kitab oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Soritin növlərindən biri də Marbruq universitetinin professoru R.Qoklenin (1517-1628) adı ilə bağlıdır. O, ömrünün çox hissəsini fəlsəfə və məntiq problemlərinə həsr etmişdir və mürəkkəb sillogizmlərin xüsusi növ müxtəliflərindən birini kəşf etmişdir ki, bu da onun adı ilə Qoklen soriti adlanır. Bir neçə sillogizmin birləşməsi nəticəsində yeni bilik alınır ki, bunun da hadisə və proseslərin dərkində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu soritə aid iki nümunə gətirəcəyik:

1. tənəffüz edənlər canlı varlıqdır.

İnsan tənəffüs edəndir.

Elmi biliklərə yiyələnənlər insanlardır.

Fərid elmi biliklərə yiyələnəndir.

Deməli, Fərid canlı varlıqdır.

2. Çevik təfəkkürə malik olanlar inkişaf etmiş adamlardır.

Elmi çətinlikləri asan üsullarla aradan qaldıranlar çevik təfəkkürlüdür.

Elmi sualların çətinliklərinə diqqət yetirən hər bir adam xüsusi qabiliyyətə malikdir.

Diqqətini cəmləşdirməyi bacaran şəxslər elmi sualların çətinliklərini asan qavrayır.

Turqay diqqətini cəmləşdirməyi bacaran şəxsdir.

Deməli, Turqay inkişaf etmiş adamdır.

Beləliklə, deduktiv əqli nəticənin növ müxtəlifliklərinin zənginliyi ilə yanaşı, hadisə və proseslərin dərkində induksiya da geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
4. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
5. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

Mövzu 8. Sofizm və tənqid

Sofizm (yun. σοφισμα - söz ustalığı, biclik, müdriklik) — bir kəsin haqlı olduğunu sərgiləmək və söz çəkişməsində (mübahisədə) rəqibini dolaşdırmaq üçün yürüdülmən mürəkkəb mülahizələr, cümlələr və dolaşiq fikirlərdir.

Tarixi

V yüzillikdə tiranlıq və aristokratiya quruluşunun yerinə quldarlıq *demokratiyası* gəlmişdir. Bu quruluşda xalq yığıncaqları və azad məhkəmələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Ona görə də o zaman gözəl nitq söyləməyi və məntiqi mülahizələr irəli sürməyi bacaran adamlara ehtiyac yaranmışdır. Bu kimi adamlar siyasi və hüquqi biliklərə dərinlən yiyələnmiş, onları fəlsəfə ilə

birdirilmişdilər.

Onlara “**Sofistlər**” (yun. *Σοφιστής*, lat. *Sophistes* – müdriklik ustaları) deyirdilər. Sofistlər bəlağət, natiqlik, məntiq, polemika kimi fəlsəfi istiqamətləri inkişaf etdirmişdilər. Onların hansısa bir ortaq təlimləri olmamışdır, dünyagörüşləri müxtəlif təlimlərin qarışığından (*eklektika*’dan) ibarət idi. Sofistlərin bir çoxu öyrəncilərə ödənişlə müdriklik və mübahisədə qalib gəlmək dərslərini keçmişdilər^[1].

Ancaq sonralar “*sofist*” adını həqiqətin nə olduğunu bilmək istəyən adamlara deyil, bir şeyin yanlış olduğunu bilən, buna baxmayaraq onu bilərəkdən formal dəlillərlə əsaslandırmağa çalışan adamlar üçün deyirdilər. Çünki, bu kimi adamlar fəlsəfi bilikdən ayrılaraq bütün bacarıqlarını mübahisə etdiyi adamlara qalib gəlməyə yönəltmişdilər. Bunun üçün onlar mübahisələr zamanı sözbazlığa, söz quraşdırmalara, boşboğazlığa da əl atırdılar. Ona görə də “**sofizm**” anlayışı yarandı ki, bu da bir kəsin haqlı olduğunu sərgiləmək və söz çəkişməsində (mübahisədə) rəqibini dolaşdırmaq üçün yürüdülmən mürəkkəb mülahizələr, cümlələr və dolaşlıq fikirlər deməkdir.

Sofizmin bir örnəyi:

“ **Oğru pis olan bir şeyi götürmək istəməz, ancaq yaxşı şeyi götürər. Yaxşı şeyin əldə olunması isə yaxşı işdir. Deməli oğru oğurluq edərkən yaxşı iş görür** ”

Mübahisələr zamanı öz sofizmlərini əsaslandırmaq üçün sofistlər ortaya həqiqətin bir deyil, çox olması iddiasını atdılar. Onların

fikrincə hər bir fikir, baxış ya da iddia nisbidir. Ağ olan bir şey başqası üçün qara da ola bilər. Belə olanda hər iki iddiaçı haqlıdır. Nə qədər insan var, o qədər də həqiqət vardır.

Daha sonra sofistlər bu nisbiliyi hər şeyə, hətta anlayışlara, əxlaqi qaydalara da aid edirdilər. Sofistlər əxlaqi insanın maraqları və məqsədlərinə bağlayırdılar. Əslində insanın öz təbiətinə görə əxlaqi, xeyir və şər məsələləri haqqında təsəvvürləri vardır. Cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaq isə ona uyğun deyil, onunla ziddiyyət təşkil edir^[2]. Ona görə də cəmiyyətdə oturuşan əxlaqi qaydalara yalnız görüntü üçün riayət edilməlidir. Bunu başqa adamların qarşısında cəzalardan və ictimai qınaqdan qorunmaq üçün etmək lazımdır. Əslində isə həyat təbii əxlaqa uyğun yaşanmalıdır. Beləliklə, insanın şəxsi və ictimai həyatı olmalıdır^[3].

"Aristotelə görə, sofistlər sözlərin çoxmənalı olmasını əsas gətirərək, söhbəti uzadıb, qarşı tərəfi çətin duruma salmağa çalışırdılar; rəqibi çaşdırmaq üçün uzun və anlaşılmayan cümlələri işlədirdilər. Onlar həm də qarşı tərəfi qəzəbləndirməyə və emosional duruma salmağa çalışırdılar. Bu durumda isə, təbii olaraq, hər bir adam dediklərini qarışdırır, məntiqdən yayınır, emosiyalara qapanır, cəfəngiyyat danışır. Bununla da sofistlər çəkişmədə qalib gəlirdilər. Onlar hətta zəif və cəfəng bir dəlili gətirərək çəkişmədə qalib gəlmə metodunu işləyib hazırlamışdılar. Protaqorun "*Mübahisənin elmi*" kitabı bu sahədə dünya tarixində ilk əsərlərdən biri olmuşdur"^[4].

Sofistlərin çalışmaları başqa düşünürləri onların metodlarını təkzib etməyə sövq etmişdir. Bu qəbil əsərlərdən ən tanınmışı Aristotelin "*Sofistlərin təkzib edilməsi*" olmuşdur.

Müasir zamanda da mübahisələrdə sofizmlərdən istifadə edilir. Bu kimi fəndlərdən istifadə edənlərin məqsədi mübahisəni nəyin bahasına olursa olsun udmaqdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fəlsəfi istiqamətlərlə bərabər sofistlər məktəbinə mənsub olan skeptik istiqamətlər də yaranıb inkişaf etmişdir. Sofistlərin kim olduğunu başa düşməkdən ötrü onun müasir anlamını (sofist– intellektual fokusçu, fırldaqçı, dələduz) bir kənara atmaq lazımdır. Qədim yunanlar «sofist» və «sofizm» sözünü başqa cür başa düşürdülər. «Sofist» «müdrək» sözünü ifadə edirdi. Yüksək intellektual səviyyəli adamları o zaman belə adlandırırdılar. Məsələn, qədim dünyanın ən qüdrətli tarixçisi, daha doğrusu «tarixin atası» Herodot Falesi, Pifaqoru və başqalarını sofist adlandırırdı. Lakin eyni zamanda (b. er. əv. V əsrin 2– ci yarısında) xüsusi peşə sahiblərini sofistlər adlandırmağa başlamışdılar. Daha dəqiq desək, əmək haqqına görə pul alan (yəni ilk dəfə tədrisə görə pul alan) müəllimlər sofist adlanırdı. Sofizmin nümayəndələri bu adı fəxrlə daşıyırdılar. İlk dəfə özünü könüllü olaraq sofist adlandıran Protaqor (b. er. əv. 490– 420) olmuşdur. Ondan sonra Gorgiy, Prodik və Gippiy özlərini sofist hesab edirdilər. Onlar bütün Yunanıstanı gəzərək pulla «müdrəklik» dərsi verirdilər. Platon özünün «Protaqor» və «Gorgiy» adlı dialoqlarında nəql edir ki, müasirləri sofistlərə onların dərslərinə görə yaxşı pul versinlər. Məsələn, Fidi heykəllərinə görə daha az pul alırdı, nəinki müdrəklik

dərsindən

Protaqor!

İlk sofistlər özlərini nəinki müdriklik müəllimləri, həmçinin xeyirxah adamlar kimi təqdim edirdilər. Xeyirxah adamlar anlayışı isə qədim Yunanıstanda təkcə mənəvi mükəmməllik timsalı kimi deyil, həm də praktiklik– ictimai və dövlət işlərini aparmaq bacarığını da ifadə edirdi. «Müdriklik» sözü isə həmin dövrdə elmin sinonimi idi. Çünki sofistlər pul almaqla o zamankı elmi tədris edirdilər. Fəlsəfə bütün elmləri əhatə edir və həmin elmlər də «müdriklik» adı altında tanınırdı. Həmin elmin də müəllimləri sofistlər idi. O dövrdə hər bir tamhüquqlu vətəndaş xalq iclaslarında iştirak edə bilər və dövlət işlərində də fəal ola bilərdi. Xalq iclaslarında qələbə o adama nəsib olurdu ki, o, həmvətənlilərinin ağına hakim kəsilə bilirdi. Yaxşı nitq söyləmək bu qəbildən idi. Təsadüfi deyildir ki, sofistlər ritorikaya– natiqlik məharətinə üstünlük verirdilər. Tədrisən «sofist» sözü «natiqlik» məharəti öyrədən müəllimi ifadə etməyə başladı. Sofistlər Qədim Yunanıstanda uzun müddət mövcud olmuşlar. Məsələn, Mark Avreliy zamanında natiqlik sənətində mahir olan iki müəllim– sofist var idi. Onlardan biri şəhər xəzinəsindən, digəri isə imperator xəzinəsindən təmin olunurdu.

Protaqor insan

probleminin

qnoseologiyasını dərinlən işləyib araşdıran ilk yunan filosofudur. Hissi qavrayışa mühüm yer verən Protaqora görə, qavranılan şeylər və qavrayan hiss üzvləri fasiləsiz olaraq dəyişirlər. Onun fikrincə, hər şey başqaları ilə əlaqədə əmələ gəlir. Faydalı olan şey həqiqətdir. «İnsan hər şeyin ölçüsüdür»– onun fikridir. Hər şeyin dəyişməsi haqqında Heraklitin fikirlərini Protaqor inkişaf

etdirmişdir. Onun çoxlu əsəri olsa da, bizə gəlib çatmamışdır. Fəlsəfənin inkişafında sofistlər mühüm rol oynamışlar. Onlar biliyə marağı artırmışlar. Nəticədə fəlsəfədə yeni dövr başlanmışdır. Bu dövrdə fəlsəfə biliyə əsaslanır. Bu dövr Sokratla başlayır, Aristotellə qurtarır.

